

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Demokrati i det transnationale rum

Agustin, Lise Rolandsen

DOI (link to publication from Publisher):
[10.5278/freia.13901454](https://doi.org/10.5278/freia.13901454)

Publication date:
2007

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Agustin, L. R. (2007). Demokrati i det transnationale rum: En diskussion af civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale i den europæiske kontekst. Aalborg: Department of History, International and Social Studies, Aalborg University. (FREIA's tekstserie; Nr. 63). DOI: 10.5278/freia.13901454

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- ? Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- ? You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- ? You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Lise Rolandsen Agustín

**Demokrati i det
transnationale rum:
En diskussion af civilsamfundsaktørernes
demokratiseringspotentiale i den europæiske
kontekst**

FREIA

*Center for Kønsforskning i Aalborg
Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 2
9220 Aalborg Ø
Tel: + 45 9635 8310, Fax: + 45 9635 0044
Mail: cirka@ihis.aau.dk, www.ihis.aau.dk/freia/index.php*

Tekst
April 2007

63

Lise Rolandsen Agustín

**Demokrati i det transnationale rum:
En diskussion af civilsamfundsaktørernes
demokratiseringspotentiale i
den europæiske kontekst**

Lise Rolandsen Agustín

Demokrati i det transnationale rum: En diskussion af civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale i den europæiske kontekst.

Tekst udgivet af

FREIA – Center for Kønsforskning i Aalborg

Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold

Aalborg Universitet

Fibigerstræde 2

9220 Aalborg Ø

Tel.: +45 9635 8310

Tryk:

Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold

Download:

<http://www.ihis.aau.dk/freia/skriftserie/index.php?id=8&st=2>

Layout og redigering:

Cirkeline Kappel

ISSN: 0907-2179

FREIA's tekstserie indeholder foreløbige arbejdstekster, papers til konferencer og seminarer, projektbeskrivelser, foredragsmanuskripter, kapitler fra bøger mv. lavet af forskere med tilknytning til FREIA eller forskere, som har besøgt centret. Formålet med tekstserien er at udbrede kendskabet til FREIA's aktiviteter både internt og eksternt. Det indholdsmæssige ansvar for de omtalte tekster påhviler alene forfatteren. Redaktører af serien er Anna-Birte Ravn og Ann-Dorte Christensen. Teksterne kan bestilles ved Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, tlf. 9635 8310, e-mail: cirka@ihis.aau.dk.

Forord

En første udgave af dette paper blev, med titlen “Demokratisering i det transnationale rum – den europæiske kontekst”, præsenteret på ph.d.-seminaret *Køn, etnicitet og klasse – lokalt, nationalt og globalt*, arrangeret af forskningsenheden FREIA, Aalborg Universitet, den 14.-16. august 2006.

Jeg vil gerne takke deltagerne ved seminaret, dvs. seniorforskere og ph.d.-forskere ved FREIA, for nyttige kommentarer og konstruktiv kritik.

Lise Rolandsen Agustín
Ph.D.-stipendiat
FREIA – Center for Kønsforskning
Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold
Aalborg Universitet
Fibigerstræde 2, rum 38
9220 Aalborg Ø
Tlf.nr. 9635 9203
Email: lisera@ihis.aau.dk

Demokrati i det transnationale rum: En diskussion af civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale i den europæiske kontekst

1. Introduktion

Diskussionerne omkring det europæiske integrationsprojekts demokratiske karakter har i høj grad centreret sig om afdækningen af det demokratiske underskud. Dette består bl.a. i, at det eneste institutionelle organ med direkte repræsentation (Europa-Parlamentet) ikke besidder kompetencer, der svarer til den ikke folkevalgte institution (Europa-Kommissionen) eller den indirekte valgte (Ministerrådet). Derudover kan der spores en vis form for distancering mellem borgerne og Den Europæiske Union (EU).¹ Schmitter mener, at repræsentationen gennem Europa-Parlamentet skal styrkes med henblik på en yderligere demokratisering af EU. Han foreslår bl.a. indførelse af fælles, pan-europæiske valg til EP (Schmitter, 2000; 2005). Moravcsik afviser derimod, at EU skulle lide af et demokratisk underskud. Han påpeger, at parametrene for denne vurdering er forfejlede, idet de baserer sig på en sammenligning med ideelle demokratier og ikke praksis i de nationalstatslige demokratier, der er de reelt eksisterende. Han siger således: "... EU's democratic credentials are well within the norm of advanced industrial democracies" og henviser bl.a. til den interinstitutionelle kontrol og EP's voksende tyngde (Moravcsik, 2004: 338).

Hvad enten vurderingen af EU's demokratiske underskud anerkendes eller afvises, gælder det, at de sammenligninger, der ligger til grund herfor, baserer sig på nationalstatslige kriterier. Dette ses i den intergubernamentalistiske tilgang, hvor EU opfattes som leddet eller forbindelsen mellem de deltagende nationalstater. EU er, i Moravcsiks analyse, ikke substantielt anderledes end nationalstaterne men "... the *sum* of its parts." (Scott, 2003: 100). Den demokratiske karakter analyseres ud fra parametre, der stammer fra de eksisterende, repræsentative demokratier i Europa. Men den europæiske integration er et udtryk for en institutionel struktur, der er anderledes opbygget end staten - på trods af at den gensidigt påvirker og påvirkes af denne. Eftersom EU er en politisk enhed under udvikling, muliggør den igangværende proces en nytænkning af demokratiet, idet forskellige demokratiseringspotentialer kan afvejes i forbindelse hermed. Den europæiske politiske struktur og det europæiske samfund er med andre ord under forandring. Målene med den europæiske integrationsproces kan være mange (en udvidet stat, et interstatsligt samarbejde, en supranational struktur), men hypotesen er her, at

¹ Dette kommer bl.a. til udtryk ved den lave valgdeltagelse ved valg til Europa-Parlamentet (45,7 % i juni 2004) og borgernes fornemmelse af manglende viden i forhold til EU-relaterede spørgsmål (ifølge Eurobarometeret (2005) siger 51 % af de europæiske borgere, at de ved lidt om Unionen, 27 % at de ved noget, og 19 % at de næsten ingenting ved). Derudover er 43 % utilfredse med, hvordan demokratiet fungerer i EU (2000).

demokratiseringen må gentænkes, idet den ikke kan basere sig på de samme elementer som det demokrati, der knytter sig til staten.

Statens rolle debatteres og redefineres i globaliseringskonteksten (jf. kapitel 2), men statens udvikling som politisk organisering er, i modsætning til EU's, velkendt. Set ud fra et politologisk perspektiv er det således oplagt, at de politiske strukturer i EU nytænkes, og at der udarbejdes nye teorier angående eksempelvis aktørernes demokratiseringspotentiale. Der sættes som regel ikke spørgsmålstegn ved eksistensen af en økonomisk transnationalisering, hvorimod den politiske og sociale bliver mødt med mere skepsis, bl.a. i diskussionen om et transnationalt medborgerskab. Statens økonomiske kontrol er reduceret i den globale økonomi, mens den opretholder en række sociale funktioner. Der er således et behov for at globalisere den politiske model, ligesom den økonomiske er blevet det (Archibugi, 2003; Dryzek, 2006b). Eftersom problemerne er blevet globale eller transnationale (Beck, 2003), er det nødvendigt, at løsningen af dem ligeledes foregår på tværs af grænserne, og at der udvikles demokratiseringsprocesser transnationalt med henblik på at øge ansvarlighedelsen (*accountability*). Internationaliseringen af økonomien, og mindskelsen af statens kontrol over denne, skal således følges op af en internationalisering af demokratiet (Dryzek, 2004). Det transnationale demokrati kan på den måde forstås som et idealistisk projekt under udvikling, der konstant indgår i samspil med faktiske udviklinger i beslutningstagningsstrukturer, etc. (Archibugi, 2003). En måde at nytænke demokratiet på er ved at gå ud over den nuværende ramme (nationalstaten) og form (det repræsentative demokrati) og fokusere på deliberation og kommunikation som grundlæggende demokratiske principper i det transnationale rum:

“... deliberation does not *require* [a common national] identity, still less one that stops at national boundaries, especially if we think about deliberation in terms of the contestation of discourses and their component identities. [...] Deliberation and communication [...] can cope with fluid boundaries, and the production of outcomes across boundaries. For we can now look for democracy in the character of political interaction that generates public opinion, without worrying about whether or not it is confined to particular territorial entities.”

(Dryzek, 2004: 129)

Formålet med denne teoretiske diskussion er at overveje, hvorledes demokrati kan konceptualiseres i det transnationale rum. Grundlæggende herfor er den nævnte skelnen mellem det nationalt indrammede og det transnationale demokrati som to forskellige politiske organisationsformer med fælles udspring. Metodologisk indebærer dette ligeledes en begrebsmæssig bevægelse væk fra den nationale ramme over i den transnationale i overensstemmelse med

udgangspunktet for diskussionen. Jeg vil her fokusere på forholdet mellem repræsentation og deltagelse og derigennem analysere civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale inden for den europæiske kontekst. Formålet er at vurdere argumenterne for at supplere repræsentation med deltagelse samt overveje om denne kombination kan siges at have særlig relevans inden for den transnationale ramme. Det grundlæggende spørgsmål er således, hvorvidt en øget civilsamfundsdeltagelse kan bidrage til demokratiseringen af EU og, i givet fald, i hvilken form, begge dele i betragtning af den transnationale kontekst.² Til sidst argumenterer jeg for en postnational demokratiseringsmodel, der baserer sig på *multiplicity*, gennem diskussionen af 3 hovedelementer: In- og eksklusion i det transnationale rum, civilsamfundets rolle som katalysator for pluralisering og kommunikativ interaktion samt den demokratiske legitimitet på transnationalt, europæisk plan.

2. Konstitueringen af et transnationalt rum

For at kunne analysere hvori udviklingen af et transnationalt rum inden for den europæiske kontekst består, må vi først se nærmere på selve det transnationale begreb. Det transnationale rum definerer sig på den ene side i forhold til nationalstaten, som det der ligger ud over dennes grænser.³ Denne definition ville være utilstrækkelig i sig selv, idet der i dette “ud over nationalstaten” blot er et tomrum – hvis det ikke var for de mere eller mindre institutionaliserede⁴ forhold mellem forskellige aktører, der agerer i dette rum. Det transnationale rum konstitueres eller udfyldes først gennem aktørerne, der opnår eller tilegner sig midler og motivation til at handle inden for disse rammer. Den teknologiske og kommunikative udvikling har muliggjort en øget transnational ageren, og aktørerne har skabt en handling i det transnationale rum, der samtidig er grundlaget for dets reproduktion. Med denne handling opstår der endvidere problemer, der kræver en fælles løsning, hvilket forstærker den gensidige afhængighed mellem de forskellige aktører og fremmer yderligere transnational

² En øget civilsamfundsdeltagelse er af Kommissionen blevet fremført som et middel til at opnå demokratisk legitimitet og modvirke distancieringstendensen. Dette mål afspejles bl.a. i Kommissionens Hvidbog om nye styreformer i EU (SEC(2000) 1547/7 final) og “Plan D for Democracy, Dialogue and Debate” (COM(2005) 494 final). Ifølge Smismans er denne diskurs præget af institutionelle interesser og er dermed mere retorisk end reelt forandrende. Den er således rettet mod at styrke Kommissionens magt, hvilket giver anledning til en fortolkning af institutionerne som *purposeful opportunist*, der har et klart mål men er fleksible i forhold til vejen og midlerne til at opnå dette mål (2003).

³ Nationalstaten mister ikke sin betydning herved. Den fungerer som en grundlæggende præmis for den transnationale teoretisering og for det normative postnationale medborgerskab, hvor nationalstaten udgør et væsentligt niveau i den plurale medborgerskabsmodel med flere rettighedsniveauer. Men den modificeres til gengæld i den nye transnationale kontekst, idet den ikke er den eneste eller den vigtigste betydnings- og magtfaktor.

⁴ Disse institutionaliserede forhold kan forstås både som materielle institutioner, praksisser og diskurser. Således kan institutioner, ud fra et socialkonstruktivistisk perspektiv, defineres bredt som *stable, recurring patterns of behaviour*. Institutioner er dynamiske, sociale fænomener, der kan være materielle såvel som idémæssige (Kantola, 2006).

ageren. Der opstår således en vekselvirkning mellem rammerne og det indhold (relationer og handling), der udfylder dem.

For at analysere de nye muligheder for demokratisering inden for denne ramme vil jeg i det følgende rette blikket mod konstitueringen af det transnationale rum og diskussionen af, hvilken form dette rum tager i den europæiske kontekst. Jeg vil fokusere dels på den territoriale forankring, dels på civilsamfundets rolle og funktion.

2.1. Den territoriale forankring

Et af de elementer der har afgørende betydning for forskellen mellem det nationalstatslige og det transnationale rum er spørgsmålet om territoriet. Den teoretiske udarbejdelse af det postnationale medborgerskabsbegreb⁵ har forholdt sig til det territoriale aspekt, og jeg finder det derfor nyttigt at tage udgangspunkt heri.

Det nationale medborgerskab bygger i sin ene version, *ius soli*⁶, på et konkret tilhørsforhold til et bestemt territorium som kriterium for tildelingen af rettigheder forbundet med medborgerskabsstatus. Dette territorium er sammenfaldende med det nationalstatslige. Udarbejdelsen af et medborgerskab, der ligger ud over de nationalstatslige grænser, må begrebsmæssigt forholde sig til dette forandrede territoriale perspektiv. Den territoriale forankring er i det postnationale perspektiv ikke så klart defineret som i det nationalstatslige. Dette bunder i, at et medborgerskab i en større institutionel struktur, som eksempelvis EU, vil åbne op for muligheden for, at rettigheder udøves simultant på flere forskellige planer. Såvel tilhørsforholdets institutionelle forankring som den identitetsmæssige tilknytning foregår på flere planer, hvilket muliggør en plural identifikation. Samtidigt mener Soysal, at forholdet mellem identitet og fællesskab må redefineres, således at *nationhood* erstattes af *personhood* (individuel opretholdelse af menneskerettigheder) og *actorhood* (mulighed for deltagelse uafhængigt af medborger-skabsstatus i en given nationalstat). *Actorhood* skal udledes i det plurale offentlige rum, hvis sammenhængskraft sikres af den universelle adgang til menneskerettighederne. Denne udvikling

⁵ Ved at bruge begrebet "postnational" inddrages alle niveauerne, dvs. såvel subnationale, nationale som transnationale. "Transnational" (i betydningen "på tværs af grænserne") er et delelement i det overordnede postnationale begreb og kan derfor ikke bruges dækkende for samtlige niveauer. "Supranational" har flere politiske konnotationer i retning af føderalisme (i den europæiske kontekst), mens "multinational" refererer til summen af de enkelte nationale dele uden at inddrage et overordnet niveau, der er differentieret herfra. Desuden konnoterer den aktuelle brug af "multinational" i højere grad i retning af virksomhedsstrukturer i det internationale rum. Her vil jeg således bruge "postnational" til at referere til det overordnede begreb (der inddrager alle niveauerne) og "transnational", når jeg fokuserer på handlinger og beslutninger, der går på tværs af grænserne.

⁶ *Ius soli* tager udgangspunkt i bosiddelse, mens den anden model for medborgerskab, *ius sanguinis*, vedrører blodsband og betragter oprindelsen som afgørende for nationalitetsstatus og dermed medborgerskab. Tilhørsforhold afhænger i henhold til *ius sanguinis* af identifikation med et kulturelt fællesskab, mens *ius soli* lægger vægten på tildeling af rettigheder. Disse begreber skal opfattes som idealtyper, idet medborgerskabet i praksis, som oftest, vil basere sig på en kombination af begge.

frem mod det postnationale medborgerskabsforhold og den fragmenterede territorielle tilknytning er ifølge Soysal i høj grad skabt som følge af de øgede migrationsstrømme, der har medført, at mennesker kan være medborgere i ét land, samtidig med at de opretholder rettigheder (eksempelvis som arbejdstagere) i et andet (Soysal, 1998). Der kan således opstå tilhørsforhold og identifikationer, der går på tværs af EU's grænser.⁷ I det transnationale rum kan medborgernes rettigheder kun sikres gennem en deterritorialisering af medborgerskabsbegrebet, hvor rettighederne ligeledes sikres på tværs af grænserne.⁸

Hermed får det territorielle aspekt en ny betydning: "Transnational space is not necessarily bounded, cohesive or geographically contiguous." (Rumford, 2003: 26). I sig selv er EU svær at definere ud fra et territorielt perspektiv, idet de løbende udvidelser hele tiden ændrer unionens fysiske konturer. Derudover er den territorielle tilknytning, der ligger til grund for det postnationale medborgerskab, fragmenteret og opretholder kun flydende grænser. Et aspekt ved globaliseringens indvirkning på bl.a. det europæiske samfund er den øgede indbyrdes afhængighed mellem landene, som også EU er et udtryk for. Institutionelt overdrager nationalstaterne kompetencer til det europæiske plan, men også samfundsmæssigt sker der en åbning mellem de forskellige lande. Den nye form for demokratisering opstår i denne spænding mellem, på den ene side, multipliceringen af sfærer og de samtidigt flydende fysiske og symbolske grænser og, på den anden, dannelsen af et europæisk rum, der går på tværs af grænserne og konstituerer sig transnationalt uden dog at udgøre et fælles og uniformt projekt (eksempelvis i form af en fælles europæisk identitetsdannelse).

2.2. Civilsamfundet som begreb

I det transnationale rum kan vi identificere en række økonomiske, sociale og politiske aktører. Disse omfatter bl.a. politiske partier, fagforeninger, tænketanke, erhvervsorganisationer, virksomheder, ngo'er, sociale bevægelser, forskningsnetværk, etc. De karakteriseres som transnationale enten af strukturelle

⁷ Dette er f.eks. tilfældet for de tyrkiske kvinder, der kommer til Tyskland som immigranter som følge af deres mænds arbejdssituation. I henhold til en undersøgelse udarbejdet af Hanife Aliefendioğlu skabte særligt den indvandring, der fandt sted i 60'erne og 70'erne, en dobbelt diskrimination af kvinderne, der ikke blot befandt sig i en dårlig arbejdssituation med dårligt betalte eller illegale jobs, men ligeledes, og som en konsekvens heraf, ikke kunne nyde de samme sociale rettigheder eller rettigheder uafhængigt af deres mænd, netop grundet deres arbejdssituation (ikke-fuldtids) (Aliefendioğlu, 2004). Der er således skabt en række institutionelle og ikke-institutionelle bånd i det transnationale rum mellem EU (Tyskland) og unionens nærmeste periferi (Tyrkiet), hvilket har resulteret i uligheder, fordi der ikke kan dæmmes op for diskriminationen inden for rammerne af det nationalstatslige medborgerskab, der forbinder rettigheder med territorium. I overensstemmelse hermed vurderer Hobson & Lister, at etniske minoritetskvinder har sværest adgang til sociale medborgerskabsrettigheder i EU. De diskrimineres bl.a. på grund af strukturelle uligheder, der opstår som følge af koblingen af sociale rettigheder og arbejdssituation (Hobson & Lister, 2002).

⁸ I modsætning til denne deterritorialisering mener eksemplvis Kymlicka ikke, at det er muligt at skabe et medborgerskab, der ikke baserer sig på et afgrænset territorielt grundlag og et identifikationsfællesskab. Visse kontekstuelle betingelser, som et fælles sprog, skal være til stede, for at det demokratiske fællesskab og kommunikationen inden for dets rammer kan fungere (Kymlicka, 1999).

årsager (de er ikke territorielt bundet til staten) eller ud fra funktionelle kriterier (de optræder uafhængigt af staten i det transnationale rum) (Kaiser & Starie, 2005). Eksistensen af disse plurale aktører har ført til diskussioner om en mulig udvikling af et europæisk, transnationalt civilsamfund. Med henblik på en konceptualisering af dette må vi først se på civilsamfundet, i sig selv, som begreb.

Velfærdsstaten stod i 80'erne og 90'erne over for en række problemer, der førte til et øget fokus på civilsamfundet: 1) et ressourceproblem med nedskæringer i de offentlige ydelser, som civilsamfundet kunne medvirke til at dæmme op for gennem løsning af sociale opgaver, 2) et legitimitetsproblem, hvor civilsamfundet kunne bidrage med øget sammenhængskraft⁹ og medborgerengagement og dermed en mindskelse af afstanden mellem stat og borger, samt 3) et klientgørelsesproblem, der i vid udstrækning kunne løses gennem samme engagement og den deraf følgende ansvarliggørelse af den enkelte borger (Koch-Nielsen et al., 2005). Disse problemer og særligt forestillingerne om civilsamfundets mulige involvering i løsningen heraf peger på en række antagelser om, hvilke karakteristika denne sfære forventes at besidde. Der er en underliggende idé om civilsamfundet som kendetegnet ved aktiv deltagelse, som en bro mellem stat og medborger og som et solidaritetsprojekt med socialt sigte. Denne normative præmis er problematisk, idet den samtidig antager, at civilsamfundet er progressivt og demokratisk, samt at en øget civilsamfundsinddragelse i politiske beslutningstagnings-processer automatisk vil medføre øget demokratisering af disse. Sfærens demokratiseringspotentiale idealiseres hermed.¹⁰ Empirisk set er civilsamfundet dog ikke nødvendigvis hverken demokratisk eller progressivt, idet såvel demokratiske som antidemokratiske bevægelser og organisationer agerer heri. Den interne organisering i civilsamfundsorganisationerne kan være elitær, ikke-repræsentativ eller underlagt magtdominanser. Dermed kan aktivitet i

⁹ Civilsamfundets funktion relateres dermed til udviklingen af social kapital, dvs. en ressource i forbindelse med løsningen af samfundsmæssige opgaver (Koch-Nielsen et al., 2005). Den sociale kapital er udtryk for "... den socialisering, som deltagelsen i foreningen bevirker i form af demokratisk læring, tillid, normer for samarbejde og fællesskab mv." (Ibsen, 2006: 104). Den sociale kapital er som teoretisk begreb blevet udviklet af Putnam (1993), og det refererer til tillid, normer og netværk i relationerne mellem individer. Civilsamfundsaktørerne er særligt velegnede til at fremme disse processer gennem de horisontale sociale netværk og dermed også til at fremme kollektiv handlen og samarbejde i samfundet, idet de skaber tillid og gensidighed mellem individer og grupper (Ibsen, 2006). De statslige institutioner øver indflydelse på udviklingen af social kapital gennem specifik støtte og gennem politikker f.eks. i forhold til lighed, der fremmer tilliden, og til balancen mellem arbejde og familieliv, hvilket kan styrke kvindernes mulighed for deltagelse. Statens rolle betyder til gengæld også, at de civilsamfundsaktører, der styrkes mest, er dem, der støtter, snarere end modarbejder, statens politikker (Stolle & Lewis, 2002).

¹⁰ Anvendelsen af civilsamfund som begreb konnoterer i sig selv positive karakteristika i retning af progressivitet og demokrati. Som udgangspunkt taler eksempelvis Koch-Nielsen et al. (2005) og Ibsen (2006) om den frivillige sektor, der defineres ud fra krav om nonprofit, selvstændighed, osv., i et forsøg på at undgå en idealisering af begrebet. De forfattere, der vælger betegnelsen civilsamfund, er i højere grad ude efter et fokus på den normative dimension af denne sektor, dvs. først og fremmest demokratiseringspotentialet.

civilsamfundet ikke nødvendigvis opfattes som det “moralsk gode”, hvor økonomiske og politiske konflikter ikke er på spil som i stat og marked. Civilsamfundet kan være både konstruktivt og konfliktfyldt på samme tid (Ibid.; Kaare Nielsen, 2001; Showstack Sassoon, 2005). Dets demokratiseringspotentiale er således betinget af en række andre faktorer, såsom aktørernes interne organisering og måden, hvorpå de deltager i det politiske system. Jeg vil vende tilbage til denne diskussion (jf. afsnit 2.2.) og her blot påpege, at de normative definitioner af civilsamfundets rolle og kapacitet ofte bygger på idealet om en ønskelig udvikling, snarere end på (nuancerede) empiriske fakta.

Med disse forbehold in mente kan vi definere civilsamfundet som en social interaktionssfære, differentieret fra stat og marked. De aktører, der agerer i dette rum, er ikke-statslige, frivillige organisationer og bevægelser, der ikke søger profit i deres kollektive handlen (Cohen & Arato, 1992; Kaare Nielsen, 2001; Young, 2000). Det vil sige, at de hverken er kommercielle, selvom et markedsrationale kan forekomme i forbindelse med specifikke kampagner, eller underlagt fuldkommen offentlig styring, på trods af at en vis grad af offentlig finansiering accepteres (Ibsen & Habermann, 2006). Med andre ord udgøres civilsamfundet af: “... relationer, der ikke er underlagt statens og markedets styringsmekanismer, men udspringer af foreningsstrukturer eller personlige relationer, ...” (Koch-Nielsen et al., 2005: 14). Graden af civilsamfundsaktørernes institutionalisering kan variere, idet de både kan være formelt organiseret (f.eks. NGO'er med vedtægter og juridisk status) (Ibsen & Habermann, 2006) eller løsere struktureret, eksempelvis i netværk.

Civilsamfundet er baseret på dialog i det offentlige rum, og det er derfor et mål, at det kan fungere forholdsvis uhæmmet og uafhængigt, således at der gives optimale muligheder for debat og deliberation (Kaare Nielsen, 2001; Lombardo, 2004). En af dets væsentligste funktioner er udøvelsen af en offentlig sfære, hvor forskellige meninger og holdninger kan komme til udtryk og dermed sikre den respekt for pluralisme, der er grundlag for et inkluderende demokrati (Young, 2000). Den offentlige sfære skal værne om pluralismen, idet “... the democratization of society is still first and foremost a question of the institutionalization and reinstitutionalization of public space.” (Cohen, 1996: 188).

Cohen & Arato definerer ligeledes civilsamfundet som den sektor, der ligger mellem markedet og det offentlige, uden at dette dog gør civilsamfundet til en residual kategori, der defineres negativt i forhold til, hvad stat og marked ikke er. Det *politiske samfund* (f.eks. partier) og det *økonomiske samfund* har deres udspring i civilsamfundet, men de er, grundet deres tætte forhold til henholdsvis statsmagten og den økonomiske produktion, der kontrollerer dem, ikke en del af civilsamfundet. Det politiske og økonomiske samfunds oprindelse i civilsamfundet gør, at sidstnævnte har mulighed for at mediere mellem de

forskellige sektorer (stat, marked, civilsamfund) eksempelvis gennem fagforeninger. Denne form for mediering giver civilsamfundet mulighed for at påvirke såvel den politiske og administrative proces som den økonomiske. Civilsamfundets politiske rolle er ikke "... related to the control or conquest of power but to the generation of influence through the life of democratic associations and unconstrained discussion in the cultural public sphere." (Cohen & Arato, 1992: ix-x), hvor individer interagerer. Det, der karakteriserer civilsamfundet, er den sociale interaktion, der afhænger såvel af uafhængige mobiliseringer og handlinger som formel institutionalisering. Civilsamfundet adskiller sig fra de øvrige to sektorer, idet det prioriterer "normative integration and open-ended communication" over strategiske og instrumentelle mål (Ibid.: ix) og består af "... structures of socialization, association, and organized forms of communication of the lifeworld to the extent that these are institutionalized or are in the process of being institutionalized." (Ibid.: x).

Der kan dog ske en gradvis udviskning af grænserne mellem de forskellige sfærer, og civilsamfundets autonomi har således været truet af statslig indtrængen (*state paternalism*) og, i stadig stigende grad, af markedets liberaliseringstendenser (*unregulated market economy*) (Ibid.). Det er derfor nødvendigt med en rekonstruktion, der skal "... guarantee the autonomy of the modern state and economy while simultaneously protecting civil society from destructive penetration and functionalization by the imperatives of these two spheres." (Ibid.: 25). Autonomien kan sikres gennem decentralisering og en mindre aggressiv (økonomisk) regulering. Det handler om at adskille civilsamfundets logik fra såvel staten som markedet, for at denne sfære ikke bliver koloniseret af hverken den ene eller den anden. Ifølge Cohen & Arato er denne rekonstruktion i overensstemmelse med de feministiske, teoretiske tilgange, der også sigter mod "... the decolonization of civil society and its modernization (in the sense of replacing conventionally held patriarchal norms with communicatively achieved norms) ..." (Ibid.: 548).¹¹ Det er civilsamfundets opgave at forbinde medborgerne og de statslige institutioner og derigennem modvirke såvel mulige tendenser til faldende politiske engagement i forhold til de statslige og partipolitiske institutioner som redefinitionen af statens funktioner i økonomiske, frem for sociale, termer (Ruzza, 2004).

¹¹ Diskussionen om civilsamfundet som en sfære mellem stat og marked har ikke traditionelt været fokus for den feministiske teoretisering, der i højere grad har beskæftiget sig med skillelinien mellem offentlig og privat. Såvel stat som civilsamfund befinder sig i den offentlige sfære, og kvinderne har i løbet af historien været ekskluderet herfra grundet deres rolle som omsorgsdragere. Hvis staten teoretisk stilles op over for civilsamfundet, nedbrydes opdelingen mellem offentlig og privat: "Domestic life drops from view, and all the discussion of public versus private is diverted to what – from most women's point of view- is already a public realm." (Phillips, 2002: 74). Kvinderne kan derfor opfattes som ekskluderede fra civilsamfundet, medmindre dette omfatter familien, sådan som det er tilfældet i Cohen & Aratos (1992) konceptualisering og ligeledes i en del af den feministiske tænkning. Dermed anerkendes det, at handlinger i civilsamfundet har en indflydelse på den private sfære og vice versa (Phillips, 2002).

Civilsamfundets demokratiske potentiale består i den kommunikative interaktion og i dets udvikling af alternative fortolkninger af værdier og normer, der sætter spørgsmålstegn ved dominerende tolkninger og påvirker den offentlige sfære og de politiske processer, idet disse udvides med nye diskursive rammer og fortolkningsmønstre., hvilket kan føre til social forandring eller opretholdelse af status quo.¹² Civilsamfundet adskiller sig ved at være den sfære, hvor kommunikation, dialog og plural meningsytring og –udveksling finder sted. Den kommunikative interaktion skal bl.a. føre til kritisk selvrefleksion, hvorigennem civilsamfundet kan genskabes og bidrage til et mere demokratisk samfund, der både differentierer og forbinder livsverden og systemverden. Civilsamfundets evne til at skabe legitimitet består i denne kommunikative interaktion, der kendetegner sfærens logik (Cohen & Arato, 1992). Denne udlægning ville være mangelfuld, hvis vi ikke samtidig anerkender, at der er magtforskelle og dermed også magtkampe og in/eksklusionsprocesser i den transnationale civilsamfundssfære. Disse forskelle er såvel materielle som diskursive, og magtkampene afspejler dette forhold. Visse organisationer er mere ressourcestærke end andre, samtidig med at nogle organisationer har lettere ved at trænge igennem og ytre deres mening og dermed (re)producere (dominerende) diskurser. Disse to forhold er ofte sammenfaldende, således at de materielt stærkeste organisationer også er dem, der diskursivt dominerer sfæren - og lettest opnår adgang til institutionerne eller påvirker den politiske diskurs.

For at opsummere kan civilsamfundet defineres ved kommunikativ interaktion, aktiv deltagelse, medierede forhold mellem stat eller statslige institutioner og medborgere, et normativt socialt projekt om demokratisering og solidaritet samt et udtryk for demokratisk socialisering som katalysator for et aktivt medborgerengagement, der kan bidrage til sammenhængskraft, social kapital og tillid. Det europæiske, transnationale civilsamfund er dog problematisk i denne forbindelse, da det i flere henseender ikke opfylder disse kriterier.

2.3. Et europæisk civilsamfund? Fragmentering og sammen-vævning

Det potentiale, der ligger i civilsamfundsaktørernes mulighed for at bidrage til demokratiseringen af de europæiske institutioner gennem øget inddragelse, afhænger i høj grad af den legitimitet, organisationerne selv er i stand til at opbygge. Det vil sige, at den *eksterne* demokratisering afhænger af den *interne*. Når medborgere deltager i det organisatoriske liv i civilsamfundet, indgår de i socialiseringsprocesser, hvorigennem eksempelvis demokratiske praksisser indlæres og udleveres. Dette forudsætter dog, at organisationerne dels fungerer i henhold til demokratiske principper, dels er i stand til at tiltrække aktive medlemmer.

¹² Idéen om civilsamfundsaktører som producenter af alternative fortolkningsmønstre er ligeledes udviklet inden for teorierne om de sociale bevægelser i eksemplvis Melucci (2001) og Touraine (1981).

Den civilsamfundsrelaterede deltagelse i EU relaterer i høj grad til de sociale partnere, interesseorganisationer og ekspertgrupper. Dette afspejles i den europæiske institutionalisering, der bruger deltagelse som en teknokratisk proces, der vedrører eksperter og interesseorganisationer, idet der er brug for legitimitet til de førte politikker samt informationsoverførsler. *Multilevel governance*-systemet giver mulighed for dagsordenssættelse gennem viden og ekspertise, da der sker informationsoverførsler på flere niveauer, hvor der ikke nødvendigvis findes den krævede interne ekspertise. Selve institutionaliseringen af grupperne (eller deres inddragelse i de politiske processer, gennem høringer eksempelvis) kan desuden i sig selv resultere i en teknokratiseringsproces og dermed mindre legitimitet. Formålet med civilsamfundsdeltagelsen er, ud fra et institutionelt perspektiv, ikke først og fremmest rettet mod demokratisering gennem civilsamfundet (undtagen i retorikken).

For at udvikle et civilsamfund, der kan mobilisere og motivere til politisk engagement, deltagelse, solidaritet og demokrati, er der brug for: "... actors who are both able and willing to act as agents of political socialization..." (Warleigh, 2001: 619). I henhold til Warleigh findes denne type aktører endnu ikke i den europæiske kontekst, og det europæiske civilsamfund er derfor yderst hæmmet i sin ideelle rolle som demokratiseringskatalysator. Civilsamfundsorganisationerne mangler den fornødne organisatoriske kapacitet, og de er elitære i deres drift (Ibid.).¹³ Deres forsøg på at bygge bro mellem medborgerne og de statslige institutioner er ikke ukompliceret, og derfor kan der identificeres visse hindringer for civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale (f.eks. er de tilbøjelige til reproduktion af dominerende diskurser) (Ruzza, 2004). De har dog et potentiale i forbindelse med en udvidelse af demokratiseringsprocessen gennem en europæisering af civilsamfundet i overensstemmelse med de øvrige ændringer i EU og i Europa. Men det kræver, ifølge Warleigh, opfyldelsen af en række kriterier: "NGOs will be unable to act as agents of civil society Europeanization unless they are internally democratic and both willing and able to act as instruments of political socialization, with particular reference to EU decision-making and policy." (2001: 635). Det betyder, at de intergubernamentale institutioner skal sørge for, at civilsamfundet har de fornødne ressourcer, der skal til, mens disse skal koncentrere sig om det interne demokrati og deres socialiseringsrolle i forbindelse med de demokratiske praksisser.

For at skabe demokratisering i den europæiske, transnationale kontekst er der behov for såvel interne reformer i civilsamfundet (internt demokrati) og i EU (øget kvantitativ og kvalitativ adgang for civilsamfundsaktører til de politiske

¹³ Warleigh (2001) mener desuden, at der er behov for institutionelle reformer, idet EU må være mere åben over for civilsamfundsdeltagelse og offentlig dialog. Han kritiserer særligt Kommissionen for at favorisere det, han kalder '*tame*' groups og ikke muliggøre en repræsentation af tidligere ekskluderende aktører gennem civilsamfundsdeltagelsen, idet de grupper, kontakten opretholdes til, er de ressourcestærke og de mest mainstream-orienterede, hvad angår politikker, etc.

processer). Problemet med det europæiske civilsamfund er, som sagt, at det ikke lever op til disse kriterier for demokratisering, da det, grundet dets elitære og ikke-mobiliserende eller ikke-socialiserende natur, ikke er en katalysator herfor.

Civilsamfundet har som begreb traditionelt været bundet til moderniteten og statens udvikling, med klare territorielle og institutionelle rammer. Denne forankring må anerkendes, når vi forsøger at adskille den tætte forbindelse mellem de to, idet vi udvikler begrebet på transnationalt plan. Begge begreber forandrer sig i den transnationale eller globale kontekst, og derfor redefineres forholdet mellem dem også (Showstack Sassoon, 2005). Ved at udvide begrebet til den transnationale ramme må vi i særdeleshed forholde os til det, der står klart ved det nationalstatslige begreb (territorium og institutioner), da disse ændrer karakter. Spændingen i teoretiseringen af det globale civilsamfund¹⁴ opstår således især i forholdet mellem det flydende, dynamiske element, som følge af den løsere territorielle afgrænsning og de overlappende sfærer, og behovet for en grad af institutionalisering, der ingenlunde kan udvikle sig til en centralisering eller et enhedsperspektiv på det globale civilsamfund. Keane¹⁵ definerer dette spændingsfyldte globale civilsamfund som:

“... a dynamic non-governmental system of interconnected socio-economic institutions [...] It is an unfinished project that consists of sometimes thick, sometimes thinly stretched networks, pyramids and hub-and-spoke clusters of socio-economic institutions and actors who organise themselves across borders, with the deliberate aim of drawing the world together in new ways.”

(Keane, 2003: 8)

Det vil sige, at der foregår en form for organisering og institutionalisering mellem disse aktører. Samtidig påpeger Keane, at det globale civilsamfund ligeledes består af sociale processer, der strækker sig over de nationalstatslige grænser og forbindes på forskellige måder. Således er det rum, de sociale bevægelser agerer i, ikke længere reduceret til det nationale men opstår i samspillet mellem lokale, regionale, statslige og supranationale niveauer. Fokus for deres handlinger ligger i lige så høj grad på det europæiske plan, og de retter sig ofte direkte mod EU. Den første europæiske feministiske gruppe, der rettede opmærksomheden væk fra det nationale niveau og over til det transnationale, opstod allerede i 1971. Women's Organisation for Equality bestod af kvinder fra

¹⁴ Teoretisk er civilsamfundet på den anden side af nationalstaten blevet udviklet som begrebsliggørelsen af det globale civilsamfund. På trods af at det er det europæiske civilsamfund, der her er genstand for analysen, kan visse konklusioner fra denne dekontekstualisering af det nationalstatslige civilsamfund bidrage til en forståelse af, hvorledes dette kan konceptualiseres på europæisk plan.

¹⁵ Keane anerkender, at denne definition er udtryk for en idealtype, idet det globale civilsamfund ikke kan findes i nøjagtig denne form i den sociale virkelighed, på trods af at visse elementer heraf vil være til stede.

forskellige lande med bopæl i Bruxelles, der organiserede sig med henblik på at øge bevidstheden om kønsspørgsmål på europæisk plan (Hoskyns, 1996). Dette stemmer overens med Keanes betragtninger om, at der som oftest er tale om en lokal forankring i initiativer, der siden bliver globale (eller europæiske) (Keane, 2003).¹⁶

Keane anerkender, at der er tale om overlappende former for social handling, hvorigennem individerne knyttes sammen og bliver indbyrdes afhængige – men han karakteriserer disse former som *structured*. Det vil sige, at han lægger hovedvægten på den civilsamfundsmæssige organisering. Kaldor er enig heri og ser desuden konstitueringen af det globale civilsamfund som en vekselvirkning med globaliseringsprocesserne:

“..., global civil society is in the process of helping to constitute and being constituted by a global system of rules, underpinned by overlapping inter-governmental, governmental and global authorities. In other words, a new form of politics, which we call civil society, is both an outcome and an agent of global interconnectedness.”

(Kaldor, 2003: 2)

Spørgsmålet er, i hvor høj grad der er brug for en form for sammenhængskraft eller et fællesskabelement til at holde sammen på denne komplekse størrelse for at undgå en fuldstændig fragmentering. Konceptualiseringen af civilsamfundet i overlappende sfærer gør, at der sker en simultan fragmentering og sammenvævning: Der opstår forskellige fokuspunkter for den politiske handling, men dette indebærer samtidig, at der ikke eksisterer ét klart centrum men derimod en indbyrdes afhængighed mellem dem, der gør sfærerne uadskillelige. Staten mister ikke sin betydning, men dens rolle redefineres, idet den ikke råder over den samme magtkoncentration som tidligere. Statens magt ændres således, men den udtømmes ikke. Disse processer kom til udtryk i forbindelse med debatten om Traktaten om en forfatning for Europa, hvor fokus blev rettet mod det nationale og det transnationale niveau samtidigt, og de enkelte nationale afstemninger havde konsekvenser såvel for den transnationale sfære som for de nationale, idet den hollandske og den franske debat påvirkede hinanden og de øvrige lande. Samtidig blev der skabt sfærer på tværs af landene, hvor modstandere og forsvarere af traktaten støttede hinanden gennem netværk. Der kan dermed simultant foregå identifikationsprocesser, der gør europæerne både mere nationale og mere europæiske i deres opfattelse af tilhørsforhold.

¹⁶ Her er der dog ikke tale om en hvilken som helst lokalitet, men en by (Bruxelles), der er såvel national som europæisk hovedstad, og dermed transnational, grundet flertallet af de europæiske institutioners materielle tilstedeværelse. Det lokale interagerer med det transnationale på en særlig måde i netop dette tilfælde.

Logikken bag det transnationale rum som overlappende strukturer og sfærer kan relateres til den radikaldemokratiske teoriudvikling, hvor identitet er et multirelationelt begreb. Det vil sige, at individet kan have adskillige tilhørsforhold. Identifikationen med det politiske fællesskab er pluralt og kan variere (Mouffe, 1999). Denne multiplicering af sfærer gør, at kun en universel sammenhængskraft er mulig, idet de partikulære identiteter aldrig kan lukkes eller fastsættes definitivt. Der kan altid føjes en ny dimension eller en ny relation til identiteterne, og som sådan udtømmer det nationale rum ikke alle identiteter, og disse må dimensioneres ud i det transnationale rum (Laclau, 2000; Laclau & Mouffe, 1985).

Beck & Grande mener, at det europæiske civilsamfund er: "... et forsøg på ikke ekskluderende differentiering, hvorigennem de nuværende europæiske nationale samfund mister deres grænser, ..." ¹⁷ (Beck & Grande, 2006: 185). Samfundene bliver dermed åbnet op, og der skabes en sammenhæng, samtidig med at forskellene anerkendes. Problemet med denne fremlæggelse af civilsamfundsudviklingen er ikke dens form (udviskningen af grænser) men derimod det substantielle perspektiv, der først og fremmest retter sig mod de nationale forskelle, der måtte eksistere. Tanken om de overlappende sfærer ligger op til en række relevante differentieringer, og dermed bliver de forskelle, der bør anerkendes, ikke udelukkende nationale. Beck vedkender sig dette, idet han siger, at "... inklusions- og eksklusionsmekanismer ikke længere følger de klassifikationer i klasser og strata, som ender ved den nationale grænse." (Beck, 2003). Det vil sige, at der opstår nye inklusions- og eksklusionsplaner, der hører hjemme i det transnationale rum og skal løses dér.

Såvel globaliseringen som forandringen af statens rolle i forbindelse hermed har betydning for mulighederne for en transnational demokratisering. Ifølge Vallespín forskydes grænserne for den politiske handling som følge af globaliseringen og den indbyrdes afhængighed mellem de forskellige lande. Beslutninger, der har konsekvenser for en given territorial sfære, træffes ikke nødvendigvis inden for denne. Beslutningskapaciteten fragmenteres i forskellige politiske enheder, og den forskydes enten opad eller nedad i forhold til staten, dvs. til det transnationale/globalt plan eller til det regionale/lokale. Staten kan ikke længere fungere som den eneste institutionelle reference i forhold til borgerne, idet der opstår forskellige niveauer for beslutningstagning, regeringsførelse og dermed medborgerlig relation til den institutionelle struktur. Medborgerne kan rette deres politiske krav mod såvel det lokale og det regionale samt det statslige og det transnationale niveau. Staten er her repræsenteret på flere måder, idet den også besidder den overvejende del af magten i den transnationale institutionalisering, dvs. EU. Med andre ord opstår der mange mulige tilhørsforhold til det politiske fællesskab, forskellige identifikationer på

¹⁷ Egen oversættelse. I den originale udgave lyder det: "... un experimento de diferenciación no excluyente en el que las actuales sociedades nacionales europeas pierden sus límites, ..."

tværs af diverse skillelinier og flere fokuspunkter for den politiske handlen i det offentlige rum. Eftersom medborgerstatus er defineret i forhold til statens fysiske grænser, dvs. at de politiske rettigheder tildeles i henhold til et territorielt afgrænset fællesskab, kan medborgerne i den fragmenterede kontekst ikke længere føre demokratisk kontrol med alle de beslutninger, der har direkte eller indirekte konsekvenser for dem, med mindre de netværk, der giver mulighed for deltagelse i politiske beslutninger, styrkes (Vallespín, 2000). Et eksempel herpå er det europæiske servicedirektiv¹⁸, der opstod på initiativ fra Kommissionen, men som kan placeres inden for en bredere ramme af handelsliberaliseringer på internationalt plan med forhandlinger i WTO. Dette direktiv har direkte konsekvenser for befolkningerne i de enkelte medlemslande, og selvom vedtagelsen af direktivet er gået gennem de regulære kanaler i det europæiske system, er beslutningens oprindelse ikke tydelig, idet den i den internationale ramme fremstilles som irreversibel som del af en længere række af liberaliseringer.¹⁹ Som følge af forskydelsen af den politiske handlens grænser fragmenteres beslutningstagningsprocesserne således, og der opstår en demokratisk legitimitetskrise (Ibid.). Det skaber problemer i forhold til den grundlæggende (ideelle) lighed og effektiviteten i kontrollen med de politiske beslutningstagere (Beck & Grande, 2006). Når magten er fragmenteret, er det sværere at udøve kontrol gennem det repræsentative system, fordi ansvaret så at sige “bliver væk” i de overlappende sfærer. Spørgsmålet er, hvorledes der kan dæmmes op herfor: “Er det nødvendigt at blive ved med at holde fast i en “klassisk” udgave af demokratiet og forsøge at tilpasse virkeligheden dens principper, eller burde vi måske handle modsat og ændre disse principper med henblik på at tilpasse dem de nye omstændigheder [...]?”²⁰ (Vallespín, 2000: 164).

Det er vigtigt at påpege, at transnationalismen på ingen måde udelukker de nationale og lokale sfærer. Den medvirker i en dynamisk og kompleks proces til at forandre disse størrelser, men de forskellige sfærer skal ikke opfattes som gensidigt udelukkende. Nationalstaterne tildeles stadig en væsentlig rolle inden for det transnationale perspektiv (Soysal, 1998). Visse problemer vil kunne blive taget op nationalt, som eksempelvis homoseksuelles ret til adoption, mens andre er tættere knyttet til den transnationale sfære. Dette er til dels tilfældet for f.eks.

¹⁸ Servicedirektivet (“Bolkestein-direktivet”) omhandler liberalisering af handel med serviceydelser på europæisk plan (2006/123/EF).

¹⁹ På trods af den delvise mangel på demokratisk kontrol (gennem repræsentation) med beslutningen om vedtagelsen af servicedirektivet har mobiliseringerne mod servicedirektivet været både synlige og fragmenterede. De er foregået såvel nationalt (i forbindelse med afstemningen om forfatningen i Frankrig), på europæisk plan (i Bruxelles forud for topmødet i Det Europæiske Råd i 2005) samt internationalt (inkorporeret i modstanden mod WTO-forhandlingerne). Derudover har den europæiske fagbevægelse været aktiv i kampen mod direktivet (Haar & Lorenzen, 2005). Deltagelsen i forhold til dette direktiv har således både et nationalt og et transnationalt fokus.

²⁰ Egen oversættelse: “¿Es necesario seguir insistiendo en una visión “clásica” de la democracia y en tratar de adaptar la realidad a sus principios; o, por el contrario, tal vez debemos obrar al revés y modificar dichos principios para ajustarlos a las nuevas circunstancias [...]?”

ligeløn, eftersom princippet om den fri bevægelighed for arbejdstagere i Europa nødvendigvis gør en fælles politik på dette område, hvorfor EU er det mest direkte fokus for mobilisering i forhold hertil. I andre tilfælde er der mere komplekse processer i spil, hvor de forskellige niveauer interagerer med hinanden og påvirkes gensidigt. Zippel analyserer udviklingen af politikker mod sexchikaner i EU, og hun konkluderer, at baggrunden for udviklingen af dette politikområde som legitimt for beslutningstagning var handling og aktivitet fra diverse feministiske aktørers side. I 80'erne mobiliserede særligt fagforeningerne i medlemsstaterne for politikker på dette område. De var inspireret af den amerikanske debat gennem transnationale netværk:

“Feminists were particularly apt to use transnational forums to draw on and create expertise by introducing alternative perspectives and discourses [...], and by exchanging information about the problem of sexual harassment and solutions to it.”

(Zippel, 2006: 88)

På medlemsstatsniveau lykkedes det ikke at vinde legitimitet eller politisk vilje til at sætte spørgsmålet på dagsordenen. Derimod vandt emnet genhør inden for EU gennem de nyetablerede transnationale netværk, der bl.a. omfattede medlemmer af Europa-Parlamentet og Kommissionen samt aktører uden for de europæiske institutioner. Grundet EU's *multilevel governance* struktur (jf. afsnit 3.2.) havde beslutningstagerne brug for den ekspertise, der lå i de transnationale netværk, og dermed åbnede der sig en mulighed for at introducere emnet på den europæiske politiske dagsorden. De transnationale aktører satte en ny diskursiv ramme for problemet, der blev *framet* som et spørgsmål om arbejdsmarkedsrettigheder, på den ene side, og som et udtryk for vold mod kvinder og dermed et brud på menneskerettighederne, på den anden. Problemet bestod i uligheder i magtforholdet mellem kønnene og kunne ikke længere udelukkende placeres diskursivt inden for den private ramme, sådan som det havde været tilfældet i nationalstaterne. Det blev dermed konstitueret som et kønsspecifikt problem, der krævede politisk handling på europæisk plan, hvilket igen påvirkede medlemsstaterne (Ibid.).

Den samtidige fragmentering og indbyrdes afhængighed samt udviklingen af de overlappende sfærer, der følger af udvisningen af de nationalstatslige grænser, er alle elementer, der i teorien karakteriserer det transnationale civilsamfund. Jeg vil på baggrund af denne konceptualisering i det følgende analysere, hvorvidt dette transnationale civilsamfund kan bidrage til en øget demokratisering i den europæiske kontekst.

3. Det politiske medborgerskab

Civilsamfundet på globalt niveau kan udfordre statens magt, men legitimiteten ligger i de intergubernamentale institutioner, hvad enten vi taler om det statslige

niveau eller det internationale. Showstack Sassoon argumenterer følgende: "While organizations and activities associated with civil society may, or may not, contribute to the processes and cultures that make democratic legitimacy meaningful and effective, the sources of such legitimacy are not identical with or necessarily derived from civil society." (2005: 37). Hun relaterer civilsamfundsbegrebet til Gramscis udvikling af dette og forbinder det dermed til stats- og hegemonibegreberne²¹. Staterne og magtforholdene ændrer sig, og civilsamfundet har en rolle i disse forandringer. Statens magt afhænger således af civilsamfundet, der kan påvirke forandringer eller fastholde status quo. For at skabe forandringer i eller fastholde de eksisterende hegemonier og magtforhold, er det nødvendigt at skabe konsensus omkring en given samfundsorden. Det er særligt aktuelt, når staten udfordres af bl.a. de transnationale økonomiske aktører, hvad angår magt og autonomi. Civilsamfundet kan skabe konsensus og dermed styrke statens autoritet. Staten og civilsamfundet er således indbyrdes afhængige. I og med at statens rolle ændrer sig, ændrer civilsamfundet sig ligeledes i den nye kontekst sammen med forholdet mellem de to (Ibid.). Showstack Sassoon siger, at: "An effective civil society requires an effective state, and with this relationship comes the ethical and strategic goal of creating or recreating democratic bonds between politics and people." (Ibid.: 45).

Ifølge Young (2000) er det nødvendigt at styrke staten og civilsamfundet samtidigt for at opnå en øget demokratisering. Hun mener, at en kombination af det repræsentative og det deltagelsesorienterede demokrati kan sikre en pluralisering af repræsentationsformerne og -forholdene. Det er forbindelsen mellem staten og civilsamfundet, der er afgørende for demokratiseringen.

Civilsamfundets funktion består dermed i at mediere mellem officielle institutioner og borgere ved at overføre information, fremsætte politiske krav eller forslag, sætte fokus på særlige problemstillinger, etc. Aktørerne her indenfor er ikke repræsentative og kan således heller ikke på demokratisk vis repræsentere kollektive interesser ligeligt. Civilsamfundslogikken er derimod koncentreret omkring deltagelse samt mobilisering og inklusion af medborgerne i civilsamfundssfæren. En yderligere funktion ved civilsamfundet er at skabe offentlige rum til diskussion og deliberation, hvorigennem en redefinition af magtrelationerne og deraf følgende sociale ændringer ideelt set kan finde sted grundet de alternative diskurser og tolkninger, som civilsamfundsaktørerne bidrager med. Samtidig udvikler den gennem mobilisering og deltagelsespraksisser følelser af tilhørsforhold og identifikation, der ikke opstår gennem konventionel repræsentation, idet civilsamfundet i høj grad er baseret på kollektive identitetsdannelser. Statens rolle i forhold til civilsamfundet er bl.a.

²¹ Hegemoniet handler, ifølge Gramsci, om de dominerendes udøvelse af magt over for de dominerede. Gennem udviklingen af en enkelt dominerende ideologi opnås der hegemoni og dermed magt. Laclau & Mouffe (1985) udvikler dette begreb, idet de argumenterer, at der udvikles diskurser, der bliver hegemoniske gennem fastsættelsen af sociale betydninger fra magtpositioner, hvorigennem alternative betydninger udelukkes i et forsøg på at udviske dem.

karakteriseret ved finansiering (styrkelse af ressourcer) og adgang til institutionelle kanaler (indflydelse) (Lombardo, 2004; Warleigh, 2001).

Ifølge Young består den sociale uretfærdighed af to aspekter: Dominans og undertrykkelse. Dominans er et udtryk for institutionelle betingelser, der modarbejder selvbestemmelse gennem manglende deltagelse i beslutningstagningen, mens undertrykkelse er institutionelle processer, der modarbejder selvudvikling som eksempelvis evnen til at kommunikere og interagere i det offentlige rum.

Civilsamfundet kan gøre op med dominansen, fordi selvorganiseringen "... enables people to develop a language in which to voice experiences and perception that cannot be spoken in prevailing terms of political discourse." (Young, 2000: 155). Dette stemmer overens med civilsamfundets rolle, hvad angår den demokratiske indlæring og socialisering (jf. afsnit 2.3.) samt artikuleringen af alternative diskurser. Det er kun staten, der kan sikre borgerne mod undertrykkelse, fordi staten har de institutionelle midler og den centraliserede natur, der kan modvirke strukturelle uligheder (Ibid.).

Young skelner mellem det selvorganiserende civilsamfund og den offentlige sfære. Civilsamfundet muliggør, at der kan udvikles nye gruppebevidstheder (mellem marginaliserede eller ekskluderede eksempelvis) og nye udtryksformer i forbindelse med demokratisk deltagelse. Således fremmer civilsamfundet individernes og gruppernes selvbestemmelse, idet de herigennem kan opnå synlighed (*voice*) og nye deltagelsesformer. Den offentlige sfære retter sig mod indflydelsen på det politiske system, og den kan medvirke til at "... deepen democracy by multiplying fora and aspects in which people are represented in public discussion, and by activities to make public officials and powerful private actors accountable." (Ibid.: 164). Den kommunikative interaktion foregår således inden for dette rum. Den er plural i den forstand, at der kan opstå undersfærer, der dog ikke optræder fragmenterende eller hindrer løsningen af fælles problemer, idet kommunikationsstrømmene mellem dem er inklusive og åbne (Ibid.).

3.1. Repræsentation og deltagelse

Repræsentation og deltagelse i forholdet mellem medborgere og stat er begge simultant nødvendige for en passende funktion af demokratiet i større politiske strukturer (Young, 1990; 2000). De støtter hinanden indbyrdes, idet repræsentationen muliggør en effektiv og reel demokratisk praksis, samtidig med at medborgerdeltagelsen sørger for, at distancen mellem repræsentant og repræsenteret ikke vokser sig for stor. Dermed bevares beslutningernes legitimitet. Civilsamfundet spiller en rolle som vogter over statens ansvarlighed: Det søger at påvirke politikkerne gennem dagsordenssættelse og kravsfremsættelse i den offentlige sfære. Samtidig fungerer

civilsamfundsaktørerne som en væsentlig kilde til information og viden for *policy-makers*. Civilsamfundet medvirker til at sikre den demokratiske legitimitet i institutionerne og supplerer dermed de repræsentative processer. Gennem denne dobbelte demokratiske proces, dvs. repræsentation og deltagelse, sikres det, at en pluralitet af interesser og meninger artikuleres, samtidig med at det institutionelle system opnår øget legitimitet (Lombardo, 2004).

Young fokuserer på, hvorledes det er muligt at repræsentere forskelligheden i komplekse samfund, uden at repræsentation bliver lig med identifikation (dvs. direkte demokrati) (Young, 2000). Det er vigtigt at fastholde, at der ikke findes grupper med fuldstændig fælles identiteter. Der findes derimod overlappende cirkler af tilhørsforhold, hvor hver enkelt identificerer sig med en række forskellige aspekter og grupper. Disse tilhørsforhold kan eksistere samtidigt og ændre sig flydende og dynamisk over tid. Repræsentationen skal ses i lyset af disse vekslende identifikations- og tilhørsforhold.

Young bruger begrebet *differentiated relationships* til at betegne det medierede forhold mellem repræsentant og repræsenteret. Her er forbindelsen grundlæggende:

“Conceiving representation as a differentiated relationship among plural actors dissolves the paradox of how one person can stand for the experience and opinions of many. There is no single will of the people that can be represented. Because the constituency is internally differentiated, the representative does not stand for or refer to an essential opinion or interest shared by all the constituents which she should describe or advocate.”

(Ibid.: 127-128)

Demokratiet kan således uddybes ved at sikre et tilstrækkeligt antal repræsentanter og en aktiv medborgerdeltagelse. Begge sikrer en tæt forbindelse mellem repræsentanter og aspekter ved de repræsenteredes identifikationsforhold. Repræsentanterne afspejler i deres demokratiske udøvelse forskellige aspekter ved det komplekse samfunds grupper eller cirkler. Hver enkelt borger får således forskellige aspekter af vedkommendes tilhørsforhold repræsenteret ved forskellige repræsentanter.

Young lægger vægt på forbindelsen eller relationen som grundlaget for et velfungerende demokrati: “..., democracy is better thought of as a process that *connects* ‘the people’ and the powerful, and through which people are able significantly to influence their actions.” (Ibid.: 173).²² Den væsentligste funktion

²² Fokus på denne forbindelse er ligeledes væsentlig for en analyse, der metodisk søger væk for den nationalstatslige ramme, med komparative undersøgelser til følge, og over i et egentligt transnationalt

for den offentlige sfære er at sikre disse forbindelser. Debatten inden for den offentlige sfære skal holde repræsentanterne ansvarlige over for de repræsenterede, og det er dermed den offentlige, kommunikative interaktion, der sikrer, at repræsentanterne ikke forsvarer partikulære interesser. Denne kombination af deltagelse og repræsentation kan, i modsætning til repræsentation alene, ideelt set ændre på ulighedsforholdene i samfundet, idet de økonomisk og socialt marginaliserede kan komme til orde i den offentlige kommunikation, og dermed dæmmes der op for den politiske ulighed. Derigennem opstår vekselvirkningsforholdet mellem deltagelse og legitimitet, idet borgernes mulighed for deltagelse i beslutningstagningsprocesserne, ud over den formelle repræsentation, øger de vedtagne politikkers legitimitet. Desuden kan civilsamfundsorganisationerne gøre opmærksom på specifikke og kollektive problemer, det politiske system ellers ville have vanskeligt ved at kanalisere, idet det formodes at organisationerne fungerer som mellemlid mellem borgerne (og det lokale niveau) på den ene side og det politiske system eller de statslige institutioner på den anden. Denne kommunikation skal igennem den offentlige sfære for at opnå legitimitet og synlighed:

“The associational activity of civil society functions to identify problems, interests, and needs on the society; public spheres take up these problems, communicate them to others, give them urgency, and put pressure on state institutions to institute measures to address them.”

(Ibid.: 177).

Den demokratiske legitimitet består således i selve forbindelsesleddet i den offentlige sfære, dvs. den kommunikative interaktion. Denne interaktion skal være inkluderende, og det er civilsamfundets opgave at hindre dominans, mens staten må modarbejde undertrykkelse for at nå dette mål (Ibid.). Den offentlige diskussion og den diskursive kamp om dagsordensættelsen bliver afgørende, idet valg er utilstrækkelige til at:

“... fremhæve relevansen af de offentlige diskussioner med henblik på at opnå mere retfærdige resultater, eftersom disse diskussioner tillader, at behov og interesser fremført af de, der er uden for de traditionelle politiske dagsordner, bliver taget i betragtning”²³

(Beltrán Pedreira, 2001: 227)

perspektiv, der netop søger at fremhæve den dynamiske forbindelse mellem de enkelte elementer og aktører.

²³ Egen oversættelse: “... destacar la relevancia de las discusiones públicas con el fin de obtener resultados más justos, ya que éstas permiten tomar en consideración necesidades o intereses que están fuera de las agendas políticas tradicionales.”

Den brede definition af repræsentation, som Young fremfører, som en kombination af konventionel repræsentation og deltagelse i den offentlige sfære, øger mulighederne for, at ekskluderede interesser, meninger og perspektiver inkluderes i de politiske processer. Sidstnævnte aspekt kræver, som nævnt i det foregående afsnit, at såvel stat som civilsamfund styrkes, således at adgangen til staten forbedres, og civilsamfundets autonomi og ressourcer øges. De mekanismer, der potentielt kan skabe uligheder og marginalisering, forsvinder ikke, idet fokus for indflydelse (de politiske institutioner) er det samme. Kanaliseringen af indflydelse multipliceres dog ligesom mulighederne for kontrolførelse øges. Med en stærk kommunikativ interaktion i den offentlige sfære og et stærkt og deltagende civilsamfund får flere grupper mulighed for at blive synlige og være repræsenterede i de politiske processer. Samtidig, hvad angår substansen frem for procedurerne, skaber konstitueringen af det stærke civilsamfund mulighed for, at grupper dannes, og sociale problemer italesættes, der tidligere ikke var synlige, eller hvor en gruppe manglede bevidsthed om de fælles oplevede uligheder og marginaliseringer. Dermed sigter deltagelsen ikke kun mod legitimering af politikker og repræsentation men også mod en øget kommunikativ interaktion.²⁴

Globaliseringen som overordnet proces og EU som specifik transnational institution fremmer alternativ framing af køns- og ligestillingsspørgsmål, idet der opstår nye muligheder for diskursive rammer og argumentation (Hobson, 2003; Walby, 2002). Et eksempel herpå er etableringen af netværk, der behandler problemstillingen vedrørende vold mod kvinder. Disse netværk eksisterer på alle niveauer, men de har deres udspring lokalt og i konkrete erfaringer. Den kommunikative interaktion på tværs af grænserne har skabt en gensidig påvirkning mellem de forskellige netværk og en udvidet udveksling af information og meninger. EU har ligeledes støttet en række af disse initiativer økonomisk, heriblandt kampagnen V-day.²⁵ Fordelen ved disse netværk er, at de, grundet deres fleksibilitet, kan tilpasse de konkrete initiativer den specifikke

²⁴ De sociale fora i Europa er eksempler på deltagelse med en fortrinsvis deliberativ logik. Foraene er blevet afholdt siden 2002, og de defineres, af foraene selv, som “... an open space where civil society groups and movements opposed to neo-liberalism and a world dominated by capital or by any form of imperialism, but engaged in building a society centered on the human person, come together to pursue their thinking, to debate ideas democratically, to formulate proposals, to share their experiences freely and to network for effective action.” (<http://www.fse-esf.org/>). Foraene er opdelt i territoriale (det europæiske sociale forum, de nationale, de regionale (f.eks. Middelhavsforummet, hvis sfære overskrider EU's grænser) og de lokale i specifikke byer) og tematiske (bl.a. omhandlende demokrati, menneskerettigheder eller immigration). De er dermed et direkte udtryk for de overlappende sfærer, og deres plurale konstituering. De tilsigter deliberation og deltagelse men ikke repræsentation eller direkte indflydelse på det politiske system. I henhold til Youngs differentiering er der således udelukkende tale om meninger, der synliggøres i det offentlige rum.

²⁵ V-Day blev etableret i 2003 og er en social bevægelse til bekæmpelse af vold mod kvinder på internationalt plan. Den benytter sig især af kulturelle og kreative arrangementer, som f.eks. teaterforestillinger, film, kurser og workshops med henblik på at øge bevidstheden om voldsproblematikken. V-day har fået økonomisk støtte af EU gennem Daphne-programmet (<http://www.vdayeurope.org/>).

kontekst. Denne interaktion mellem forskellige bevægelser og netværk har muliggjort en ny fortolkning af problemet som en del af den større diskursive ramme, som kvinders rettigheder som menneskerettigheder udgør (Keck & Sikkink, 1998; Tarrow, 2005; Walby, 2002). Problemet bliver således italesat inden for en ny ramme, der giver nye muligheder i forhold til synlighed, diskussion og problemløsning. Derigennem får problemstillingen et nyt politisk rum og en anden og forstærket legitimitet i den internationale kontekst. Et nationalstatsligt perspektiv på dette problem ville kunne løse det i visse kontekster, men ved at placere problemstillingen inden for en ny, veletableret diskursiv ramme som den menneskeretslige får opmærksomheden omkring emnet fornyet styrke og bliver taget op som konkret politisk problem i sfærer eller i lande, hvor der ellers ikke ville have været den samme fokus herpå, ligesom kvinder oplever en ny bevidsthed om et fælles problem.

Civilsamfundets involvering i beslutningstagning på europæisk plan er afhængig af forskellige institutionelle interesser. Smismans argumenterer for, at civilsamfundet inden for EU-institutionerne udgør funktionel deltagelse og repræsentation (*policy-making* i Kommissionen) eller politisering (Parlamentets fokus på og idealisering af civilsamfundet som fælles værdier og deliberation), frem for decentralisering (2003). Det fornyede fokus på civilsamfundet kan dog ses som et ønske om at skabe en decentraliseret, netværksbaseret politisk autoritet, der kan gøre op med legitimitetskrisen, der er en følge af de nye styreformer (dvs. den europæiske, politiske integrationsproces med afgivelse af national suverænitet og *multi-level governance*, jf. afsnit 3.2.). Den demokratiske opbygning er således ikke fulgt med ændringerne i det politiske, transnationale rum (Ruzza, 2004). Den retoriske fremhævelse af civilsamfundsdeltagelsen bl.a. i Europa-Kommissionen (jf. kapitel 1, note 2) bygger på en underliggende præmis, der sætter lighedstegn mellem deltagelse og legitimitet (som om alle civilsamfundsaktører vil støtte EU-politikkerne) og formoder, at deltagelsen vil gøre integrationen mere inklusiv, idet de, der ikke har haft en stemme gennem andre kanaler, nu bliver hørt. Dette kræver en vis styrke, idet det er en nødvendighed at organisere sig transnationalt, hvilket de hidtil ekskluderede grupper ikke nødvendigvis er i stand til uden udefrakommende støtte. Smismans påpeger disse problemstillinger i bl.a. Kommissionens strategi, og han mener, at såvel det europæiske som det lokale niveau skal styrkes, hvis deltagelse skal resultere i en øget debat om EU-spørgsmål i civilsamfundet (2003).

Deltagelsesorienterede demokratiprincipper i EU-konteksten er desuden blevet kritiseret som en teknokratisk proces, hvorigennem især Kommissionen mobiliserer eksperter som udtryk for civilsamfundsinddragelse (Cram, 1997; Mazey & Richardson, 2001). I den forbindelse ligger risikoen for de civilsamfundsaktører, der engagerer sig i den institutionelle dialog i at miste legitimitet, idet de distancerer sig fra medborgerne i deres teknokratisering. Samtidig har de ingen garanti for lydhørhed over for deres forslag og krav internt

i institutionerne (Lombardo, 2004). De risikerer dermed også at miste magt, bl.a. som en konsekvens af deres manglende evne til at bidrage med den legitimitet, de inddrages for at supplere med. Heri består en del af dilemmaet ved civilsamfundets mulighed for at bidrage til øget demokratisering af de europæiske institutioner.

Warleigh mener, at der er brug for en dobbelt strategi, hvis civilsamfundet skal europæiseres og dermed medvirke til demokratiseringen af det transnationale niveau. Dels skal civilsamfundsaktørerne ændres internt, dels skal de europæiske institutioner reformeres: "..., the opportunity structures available to NGOs at EU level must be improved, and a genuine attempt made to reach NGOs which hitherto have not mobilized at EU level. As a flanking measure, the role of civil society in all stages of the legislative chain must be enhanced." (2001: 635). Desuden skal den institutionelle kapacitet opbygges til at kunne håndtere øget deltagelse og kravfremstilling fra civilsamfundets side, dvs. såvel til at optage input som til at producere output (Lombardo, 2004). Der er brug for en institutionaliseret dialog, der, i stedet for at privilegere de organisationer, der ligger tættest på EU's officielle holdninger, kræver, at organisationerne, for at opnå denne institutionelle adgang, opretholder reelt demokratiske processer internt. Den bredere inddragelse vil betyde, at de ekskluderede aktører vil have større mulighed for at blive inkluderet, og dermed øges legitimiteten.

3.2. Interesser, meninger, aspekter

Det er ikke enkeltindivider, der direkte repræsenteres eller "erstattes" i den demokratiske proces af valgte repræsentanter. Derimod er det aspekter ved individerne, der til en vis grad bliver dækket ind gennem den dobbelte forbindelse (repræsentation og deltagelse) til den valgte repræsentant (jf. foregående afsnit 3.1.). Disse aspekter tager tre forskellige former, nemlig interesser, meninger og perspektiver. Interesseaspektet refererer til det, der i den socialliberalistiske tradition kaldes individets livsprojekt. Individet har nogle mål for øje, der skal opfylde vedkommendes livsprojekt og dermed lykke (Rawls, 1993). I den politiske deltagelse kommer dette til udtryk ved et ønske om, at disse interesser bliver repræsenteret gennem såvel folkevalgte som interesseorganisationer, dvs. at der politisk arbejdes for at tilvejebringe de midler eller åbne de veje, der muliggør opnåelsen af målene.

Meningerne refererer derimod til individets værdigrundlag og den principielle baggrund for at støtte en given politik. Repræsentationen foregår også her på to planer, men det er vigtigt at bemærke, at repræsentationen af meninger understreger behovet for en lige og åben diskussion i det offentlige rum. Det enkelte individ skal have mulighed for at udtrykke sine meninger, og dermed sit holdnings- og værdigrundlag, over for andre, ligesom de politiske partier og organisationer kan fungere som repræsentanter herfor i et medieret forhold mellem borgerne og de politiske institutioner.

Det sidste repræsentationsaspekt, perspektivet, er det mest komplekse af de tre. Individene placerer sig i forskellige identifikationscirkler som tidligere nævnt. Det betyder, at individerne, på trods af deres tilhørsforhold til en given gruppe, aldrig kan befinde sig i en social og strukturel position, der er identisk med et andet individs. Dermed kan grupper heller ikke repræsenteres homogent uden hensyntagen til deres interne forskelligheder.

“... structural social groups should [not] be thought of in a substantial logic that would define them according to a set of common attributes all their members share and that constitute the identities of those members. Social group differentiation should be understood with a more relational logic [...] and individuals should be understood as positioned in social group structures rather than having their identity determined by them.”

(Young, 2000: 136)

Denne differentiering har direkte konsekvenser for eksempelvis repræsentationen af kvinder i EU. Kvinder kan ikke repræsenteres som en homogen gruppe men må repræsenteres i de politiske strukturer i betragtning af den interne forskellighed. En kvinde kan ikke repræsentere kvinder generelt eller som køn, idet forskelligheden i den sociale gruppe er afgørende. Kønspositioneringen er således en del af det sociale perspektiv, der danner grundlaget for kvindernes repræsentation, men dette kombineres for hver enkelt kvinde med en række andre aspekter. Kombinationen af repræsentation og deltagelse giver en bedre afspejling af de differentierede aspekter, idet mulighederne for indflydelse forøges, og den specifikke intersektionelle positionering kan repræsenteres i et maksimalt antal aspekter.

I nettet af forskellige perspektiver eller sociale positioneringer befinder visse individer sig tættere på hinanden end andre, og hver enkelt har udsyn til visse sociale processer men ikke til andre.

“... two people may share a social perspective and still experience their positionality differently [...]. Sharing a perspective [...] gives each an affinity with the other's way of describing what he experiences, an affinity that those differently situated do not experience. This lesser affinity does not imply that those differently positioned cannot understand a description of an element of social reality from another social perspective, only that it takes more work to understand the expression of different social perspectives than those one shares.”

(Ibid.: 137)

Dermed afhænger den enkeltes fortolkning af specifikke uretfærdigheder eller uligheder i samfundet af vedkommendes eget udsyn og sociale perspektiv. Det sociale perspektiv refererer til tilgangen frem for indholdet, dvs. det er betingelserne eller baggrunden for ræsonnementet men ikke den efterfølgende fortolknings substans. Perspektivet kan således motivere et øget fokus på ligestillingsproblematikker, men ikke holdningerne hertil eller forslagene til politiske løsninger.

Problemet med denne fremstilling af identifikation med sociale perspektiver, der ikke stemmer overens med ens eget, er, at den tenderer i retning af et essentialistisk syn på identifikation. Hvis identifikation udelukkende afhænger af egne erfaringer, oplevelser eller det, der kunne kaldes det levede indtryk, afvises idéen om eksempelvis empati som motivation for handlinger. Identifikation kan således kun forekomme inden for den samme sociale positionering, hvilket er en overvejende ekskluderende logik. Ser vi dette i lyset af repræsentationen af kvinder i EU, må den nødvendige konsekvens af en sådan logik være, at mænd ikke ville kunne repræsentere kvinders interesser inden for det politiske system. Hoskyns' analyse af udviklingen af ligestillingspolitikken i EU i 70'erne støtter til dels denne logik, idet hun lægger vægt på tilstedeværelsen af kvinder i de arbejdsgrupper, der stod bag de tidlige faser af politikudarbejdelsen.²⁶ Denne tilstedeværelse gjorde, at der i den tidlige fase, i modsætning til de senere, blev sat fokus på kønsspecifikke problemstillinger og foreslået tiltag til børnepasningsordninger og positiv særbehandling af kvinder i form af særlige uddannelsesprogrammer med henblik på at opnå adgang til arbejdsmarkedet. Den endelige formulering af politikkerne bar derimod præg af maskuline normative rammer, der blev sat af det flertal af mænd, der medvirkede i denne fase.²⁷ De mest progressive tiltag blev dermed forkastet i denne forhandlingsfase. Overordnet er der eksempler på, hvorledes kvinder rettede opmærksomheden mod særlige problemstillinger (perspektivet) og gav det offentlig synlighed, hvorefter de øvrige politikere eller funktionærer (af begge køn) var i stand til at etablere en identifikation hermed (Hoskyns, 1996). Noget lignende gjorde sig gældende under forhandlingerne af ligelønsdirektivet i starten af 70'erne: "... most women who participated responded differently to the subject matter from their male colleagues. [...] Men were still in control [but] [t]he 'feel' of equal pay negotiations had changed." (Ibid.: 87). Det var således kvindernes kønsperspektiv på problemstillingen, der tilførte det synlighed og ændrede de videre betingelser for dets forhandling. Dette modificerer det essentialistiske element, idet det ikke udelukkes, at mænd kan repræsentere kvinders synspunkter, når først perspektivet er introduceret.

²⁶ Det handler i denne forbindelse om udarbejdelsen af ligebehandlingsdirektivet fra 1976 (76/207/EØF).

²⁷ Derudover har andre faktorer, såsom eksempelvis ideologisk og politisk overbevisning, givet også haft en afgørende betydning for den endelige udformning af teksterne.

Når en problematik er synliggjort, og perspektivet dermed har identificeret behovet for politisk handling, viser det sig således, at det enkelte individs særlige positionering og pluraliteten af meninger og interesser giver plads til store forskelle inden for den fælles referenceramme. Dette kom bl.a. konkret til udtryk under EP's debat om en rapport vedrørende vold mod kvinder i februar 2006. Der var her udbredt enighed om relevansen af debatten og problemets alvorlige karakter. Men meningene om voldens årsager og dermed løsningerne varierede. En (kvindelig) parlamentariker mente, at det voldelige element er iboende i den menneskelige natur men blot har forskellige udtryk, afhængigt af om der er tale om en kvinde (psykologisk vold) eller en mand (fysisk vold). Andre parlamentarikere (af begge køn) mente derimod, at volden har en strukturel karakter, idet den er forbundet med magtrelationer i den private sfære, der kræver gennemgribende samfundsændringer (Europa-Parlamentet, 2006). To repræsentanter med tilsvarende social positionering i kraft af deres køn kan således divergere i forhold til specifikke politikker, grundet pluralitet i såvel perspektiv som meninger og interesser.

I Youngs terminologi er perspektivet udgangspunktet for den demokratiske diskussion, mens interesser eller meninger relaterer sig til udfaldet heraf. Grundet EU's institutionelle struktur og praksis har interesserne lettest ved at trænge igennem til det politiske system, idet lobbyorganisationer og de sociale partnere har adgang til beslutningstagningsstrukturerne (Mazey & Richardson, 1993; Richardson, 2001). Warleigh argumenterer, at:

“..., although they can be influential in shaping individual policy outcomes by helping construct the necessary ‘policy coalitions’ (Warleigh, 2000), overall the ability of NGOs to influence EU policy output is less than that of corporate lobbyists [...]. Clearly, if they are to play any significant role in the process of Union democratization, NGOs must be granted further and more regular access to EU decision-makers.”

(Warleigh, 2001: 623)

Regeringsførelsen er i EU i høj grad baseret på forhandlinger i diverse netværk inden for det, der er blevet kaldt en *multilevel* struktur (Bache & Flinders, 2004; Heard-Lauréote, 2005; Zippel, 2006). Betingelserne for en offentlig diskussion på europæisk plan og de øvrige civilsamfundsaktørers noget mere reducerede adgang til de institutionelle strukturer gør, at meningene i mindre grad er repræsenteret som aspekt ved individernes identifikation. Det samme gør sig gældende for perspektiver, der især skal repræsenteres ved et samspil mellem valgte repræsentanter og organiseret deltagelse i det offentlige rum. De nye demokratiformer, der teoretisk er under udvikling, beskæftiger sig i høj grad med, hvorledes aspekter i form af meninger og perspektiver bedre kan repræsenteres i det europæiske politiske system. De forudsætter alle, i mere eller

mindre grad, at civilsamfundsdeltagelsen vil betyde en øget demokratisering. Rammen herfor er behovet for en øget styrkelse og inklusion af civilsamfundet i beslutningstagningsprocesserne med henblik på en demokratisering af de europæiske politiske institutioner. Dette aspekt må, som det er blevet diskuteret her (jf. afsnit 2.2. og afsnit 3.1.), betragtes med et vist forbehold, da det ofte er udtryk for en idealisering af civilsamfundsorganisationerne, deres interne organisering og demokrati samt de reelle muligheder for indflydelse, som de råder over, når de først har opnået adgang til de institutionelle strukturer. Denne adgang skal vurderes i henhold til den specifikke institutionelle kontekst og de begrænsede rammer, som disse i hvert enkelt tilfælde sætter for mulighederne for udvidet deltagelse.

4. Demokratisering af det europæiske rum

Nytænkningen af demokratiet transnationalt og vurderingen af civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale på europæisk plan leder i retning af udarbejdelsen af en postnational demokratiseringsmodel. Jeg vil her argumentere for, hvorledes jeg mener, at aspekter af et *multiple transnational democracy* ville kunne øge demokratiseringen i den europæiske, transnationale kontekst. Jeg vil trække en række elementer frem, der kan underbygge teoretiseringen over en postnational demokratisering, såsom konstitueringen af det europæiske, transnationale rum (jf. afsnit 4.1.), sikringen af den demokratiske legitimitet gennem en kombination af repræsentation, deltagelse og deliberation (jf. afsnit 4.2.) samt pluraliseringen og den kommunikative interaktion i civilsamfundet (jf. afsnit 4.3.).

Teoretisk bygger modellen på såvel den kosmopolitte (Held, 1996; Beck & Grande, 2006) som den deliberative demokratimodel (Dryzek, 2004; 2006a; 2006b) samt på Youngs (1990; 2000) teoretiske perspektiver i forhold til repræsentation og deltagelse (jf. kapitel 3). Dog mener jeg, at det er nødvendigt at tænke på tværs af disse tilgange. Eksempelvis kan etableringen af et diskursivt, deliberativt demokrati siges at være relevant i den europæiske kontekst, men det til trods er vi, netop i denne kontekst, nødsaget til at vurdere betydningen af de formelle, mere eller mindre demokratiske institutioner, der eksisterer i form af EU. Dermed handler en demokratisering i dette rum ikke udelukkende om diskurser, idet visse aspekter af kosmopolitanismen og Young's teoretiske perspektiver kan inddrages til at overveje, hvorledes samspillet med den institutionelle struktur kan medtænkes i en transnational demokratimodel på europæisk plan.

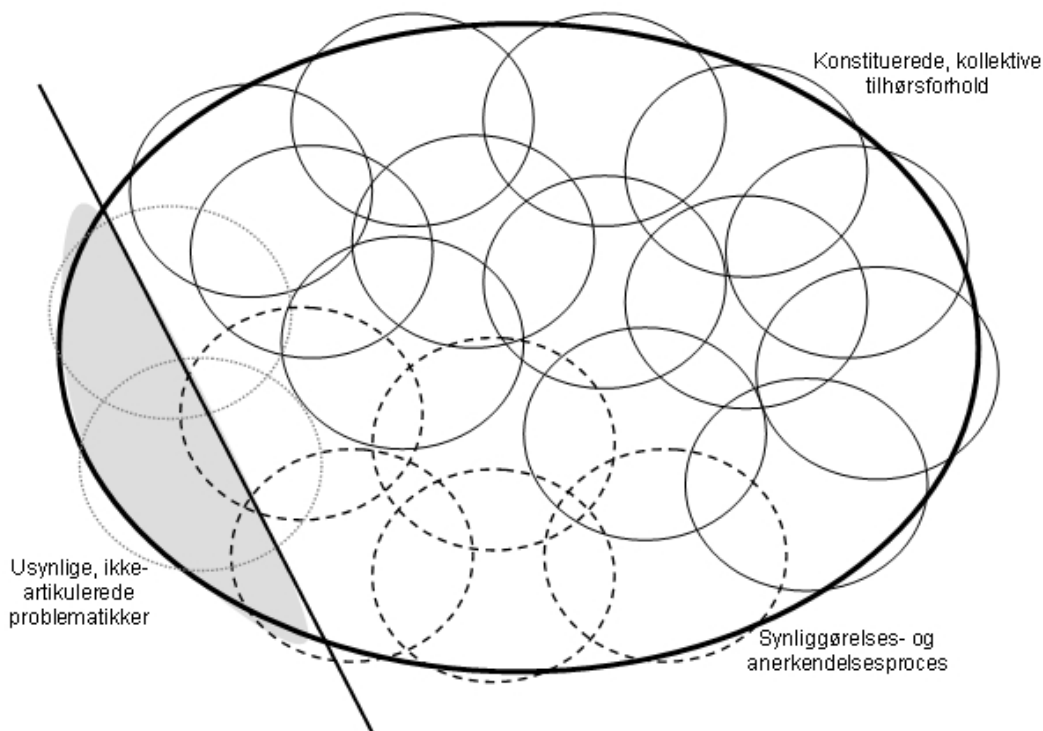
4.1. In- og eksklusion i de overlappende sfærer

Det transnationale rum, der danner udgangspunkt for et *multiple transnational democracy*, består af overlappende sfærer. Det vil sige, at tilhørsforholdene går over de nationalstatslige grænser, der bliver stadig mere flydende. Samtidig rettes den politiske handling mod forskellige fokuspunkter, institutionelle

adgangskanaler og beslutningstagningsprocesser, der er placeret såvel lokalt og nationalt, som regionalt og transnationalt.

Disse kollektive tilhørsforhold og de differentierede niveauer for politisk handlen afspejles ligeledes i civilsamfundet. Her dannes der transnationale netværk, der bidrager til at italesætte og synliggøre tidligere marginaliserede eller ekskluderede problematikker inden for en ny diskursiv ramme med muligheden for at opnå øget legitimitet. Der er, ifølge Dryzek (2004; 2006a), udvidede muligheder for, at forskellige *voices* og politiske emner kan komme til udtryk gennem det diskursive demokrati og blive synliggjort på transnationalt plan, takket være den relativt åbne og frie kommunikation. Eftersom der ikke er nogen centraliseret autoritet internationalt, har det diskursive demokrati bedre overlevelsesvilkår.

Her handler det således om den kommunikative interaktion i civilsamfundet, der i den transnationale kontekst synliggør en pluralitet af aktører og problemstillinger. Men ikke alle diskurser og problematikker artikuleres i denne kommunikative sfære. Visse diskurser forbliver usynlige. Der sker således en in- og eksklusionsproces i civilsamfundet, hvor visse diskurser er dominerende, visse fortolkningsmønstre anerkendte, og visse aktører besidder mere magt og flere ressourcer til at fremføre deres synspunkter end andre. Dette kan illustreres i følgende model:

Ill. 1: Overlappende sfærer af tilhørsforhold i det transnationale rum

Disse overlappende identifikationer findes også nationalt, men såvel tilhørsforhold som problematikker multipliceres i det transnationale rum. Visse problematikker er konstituerede og anerkendte (og gruppetilhørsforholdene legitimerede), mens andre er i en synliggørelsesproces eller ikke er artikulerede og dermed usynlige. Samtidig sker der en differentieret institutionalisering, der kan føre til yderligere eksklusion og usynliggørelse. Der sker en kollektiv identitetsdannelse omkring fælles problemer eller uligheder, og visse organiseringer institutionaliseres og nyder en større grad af legitimitet inden for EU, og dermed opnår de en større magt til at deltage i defineringen af diskurserne såvel inden for den institutionelle sfære som i det offentlige, transnationale rum. Magtforholdene er således defineret langs akser af institutionelle/ikke-institutionelle, ressource-stærke/ressourcesvage og anerkendte/ikke-ankendte aktører.

Magtforholdene og de in- og eksklusionsmekanismer, der er i spil internt i civilsamfundet, bør udgøre et centralt punkt i nytænkningen af demokratiet på transnationalt plan, idet den potentielle legitimitet, civilsamfundet kan bidrage med, afhænger heraf. Civilsamfundet er således heller ikke frit og uhæmmet i sin kommunikation, sådan som det defineres normativt (jf. afsnit 2.2.): Der er magtkampe på spil og påvirkninger fra f.eks. staten og markedet, der gør, at civilsamfundet ikke er uafhængigt. Den frie kommunikation forudsætter bl.a. en vis grad af lighed mellem de forskellige sfærer (stat, marked og civilsamfund), for at hver sfære kan opretholde sin logik uden at blive domineret af de resterende. Det er betingelsen for fastholdelsen af dialogen og deliberationen (den kommunikative interaktion) som gennemgående logik i civilsamfundet.

Disse elementer (multipliceringen af sfærer og tilhørsforhold, fragmenteret tilknytning, et transnationalt rum på tværs af de nationalstatslige grænser, etc.) betyder, at en transnational demokratimodel må udvikles i overensstemmelse med denne *multiplicity*.

4.2. Demokratisk legitimitet: Repræsentation og deltagelse

Multiple transnational democracy skal inkludere såvel institutionelle som diskursive aspekter, dvs. repræsentation, deltagelse og deliberation (gennem kommunikativ interaktion), med henblik på at opnå øget demokratisering og legitimitet. Derudover skal fokus på de forskellige niveauer, og sammenhængen mellem dem, styrkes bl.a. gennem decentralisering.

Repræsentation kan foregå såvel gennem de medierede forhold i civilsamfundet som gennem konventionelle repræsentative kanaler, mens deltagelse sker gennem den kommunikative interaktion i det offentlige rum. I forhold til førstnævnte, dvs. repræsentation, kan især den kosmopolitte model være nyttig, idet den fokuserer på det institutionaliserede demokrati. Ud fra et kosmopolitisk perspektiv skal der således etableres nye demokratiske institutioner på

internationalt plan, en fælles, international juridisk struktur og rum for medborgerdeltagelse, således at beslutningerne tages i overensstemmelse med rammen for konsekvenserne (Held, 1996). Beck & Grande definerer kosmopolitanismen som kombinationen af: "... den positive opfattelse af forskellighed med forsøget på at udforme nye demokratiske former for politisk organisering på den anden side af nationalstaterne"²⁸ (Beck & Grande, 2006: 31). Kosmopolitanismen inkluderer forskelle ud fra en normativ kerne bestående af tolerance, demokratisk legitimitet og effektivitet.²⁹ Der sker en simultan individualisering (forskelligheden understreges) og transnationalisering (sammenhængen sikres gennem fælles minimumsnormer, idet forskellene ikke betragtes som absolutte) i det europæiske rum. Dette foregår såvel på individuelt niveau (internalisering) som på institutionelt niveau (socialisering), begge steder som følge af interaktion i form af udveksling af synspunkter med den anden, der er forskellige fra én selv. Udgangspunktet er, at den nuværende demokratimodel i Europa ikke kan legitimere de europæiske politikker demokratisk set, og derfor er der behov for alternative modeller, der kan løse dette problem (Ibid.). Det kosmopolitte Europa er dermed en nytænkning af demokratiet i det transnationale rum.³⁰

Denne kosmopolitisering vil kræve en øget indre sammenhængskraft, der skal baseres på et normativt grundlag for fællesskabet, udspecificeret i en forfatning. Dette normative grundlag stammer fra udviklingen af det, Beck & Grande kalder "det selvkritiske Europa". Tanken er, at Europas historie med krige, forbrydelser mod menneskeheden og kolonialisering har skabt behov for et brud med fortiden og et selvkritisk syn på Europa. Denne selvkritik bør nå til en anerkendelse af den nationale suverænitets utilstrækkelighed og behovet for at begrænse nationalstaternes selvstændige mulighed for handling i lyset af de historiske erfaringer (Ibid.).³¹ Der refereres således til den version af EU's

²⁸ Egen oversættelse: "... la valoración positiva de la diferencia con los intentos de concebir nuevas formas democráticas de organización política más allá de los estados nacionales."

²⁹ Effektivitet refererer inden for den demokratiske kontekst til de offentlige institutioners evne til at opfylde de aftaler, der gennem valg er indgået med borgerne, og deres evne til at udfylde deres tildelte funktioner optimalt (Vallespín, 2000). Offe definerer det tilsvarende som: "... the capacity of political authorities to actually achieve its goals and impose its rules." (Offe, 2000: 15).

³⁰ Beck & Grande anser kosmopolitisering, desintegration (nationalisering) og stagnation (udelukkende økonomisk integration) som de tre mulige fremtidsscenerier for Europa. Den postnationale, kosmopolitte demokratimodel følger fire strategier: 1) *Direkte medborgerintervention*: Forpligtende folkeafstemninger på transnationalt plan og på initiativ fra et minimum af europæiske borgere. Folkeafstemningerne ville kunne fremme fællesskabsdannelsen, bl.a. gennem deliberative processer, der integrerer "nedefra". 2) *Inklusionsprincippet*: Mulighed for at aktører uden for EU kan påvirke beslutningstagningen enten ad diplomatiske veje eller gennem mobiliseringskanaler. 3) *Anerkendelse af forskellighed*: Der bør findes en mellemvej mellem flertalsafgørelsernes effektivitet og konsensusprincippet's legitimitet, hvad angår anerkendelse af forskellighed. 4) *Kontrolprincippet*: Institutionerne skal have lige stor magt og være indbyrdes afhængige, så alle institutioner bliver kontrolleret (Beck & Grande, 2006).

³¹ Disse forbrydelser er europæiske i deres oprindelse, ligesom de værdier og juridiske principper, der ligger bag domsfældelsen over dem, er det. "Det er erfaringen med den absolutte negativitet ("forbrydelser mod menneskeheden"), der kan skabe substantielle normer (menneskerettigheder),

historieskrivning, der fokuserer på integrationsprocessen som et ønske om at undgå yderligere krige mellem nationalstaterne i Europa (frem for opfattelsen af integrationen som udelukkende økonomisk motiveret) (Nelsen & Stubb, 1998).³² Det er denne idé, Beck & Grande ønsker at genoplive i den europæiske befolknings bevidsthed. Med henblik herpå er det af afgørende betydning, at det europæiske civilsamfund styrkes, idet den normative gyldighed afhænger af den gensidige anerkendelse gennem en diskursiv proces i det offentlige rum (Beck & Grande, 2006). Dermed forsvarer Beck & Grande idéen om en identitetsrelateret kerne som grundlag for det demokratiske fællesskab. Sammenhængskraften opstår med menneske-rettighederne, men disse ses som resultatet af en partikulær europæisk udvikling, der har formet et særligt europæisk identitetsgrundlag. Offe er enig heri, idet han siger, at “... the self-critical appreciation of the wrongs that have been committed by Europeans in their own history is something specifically European.” (Offe, 2000: 9). Beck & Grande siger dog, at dette normative fundament ikke skal forstås som en fælles oprindelse eller en fælles vestlig kultur. Ser vi konkret på deres idé om det kritiske Europa, vil en eventuel optagelse af Tyrkiet eller Ukraine skulle forstås som et ønske om at undgå konflikter med disse lande og en udbredelse af menneskerettighederne hertil. Derimod ville det værdigrundlag, som udvidelsen af den selvkritiske tanke foregår på, ikke umiddelbart inkludere Tyrkiet og Ukraine, idet værdierne er allerede eksisterende og baserer sig på en del af den europæiske historieskrivning, som derved skulle overføres til eller påtvinges disse lande. Det vil sige, at Beck & Grande (i modsætning til eksempelvis Vallespín, jf. afsnit 2.3.) argumenterer for, at idéen (om Europa som kosmopolit fællesskab) eksisterer før virkeligheden og skal ses i et idealistisk perspektiv.

Det kosmopolitte demokrati sigter mod en politisk institutionalisering regionalt og globalt, som supplement til det lokale og det nationale: “This conception of democracy is based upon the recognition of the continuing significance of nation-states, while arguing for a layer of governance to constitute a limitation on national sovereignty.” (Held, 1996: 354). Kosmopolitanismen anerkender dermed en gensidig påvirkning mellem det lokale og det globale samt behovet for, at der, som en konsekvens af de overlappende sfærer, udvikles nye kollektive og demokratiske løsninger på alle niveauer:

“The meaning of democracy [...] has to be rethought in relation to a series of overlapping local, regional and global structures and

begrænsning af suveræniteten).” [“Es la experiencia de la negatividad absoluta (“crímenes contra la humanidad”), la que puede crear normas sustanciales (derechos humanos, limitación de soberanía).”] (Beck & Grande, 2006: 315). Inden for rammerne af denne logik er Nürnberg-processen udgangspunktet for den institutionaliserede kosmopolitanisme i Europa (Ibid.).

³² Under Anden Verdenskrig begyndte visse politiske tænkere at udvikle idéen om et forenet Europa som en garanti mod yderligere krige. Dette er tilfældet for “Ventotene Manifesto” fra 1941, udarbejdet af bl.a. Altiero Spinelli. Manifestet blev senere grundlag for den føderale bevægelse i Europa og Spinelli medlem af EP. Han stod bag et forfatningsudkast allerede i 1984, hvilket blev vedtaget af Parlamentet men ikke af Rådet.

processes. [...] If the agent at the heart of modern political discourse, be it a person, a group or a collectivity, is locked into a variety of overlapping forces, developments and communities – domestic, international and transnational – then the proper ‘home’ of politics [...] becomes a puzzling matter.”

(Ibid.: 352-353)

I den fragmenterede kontekst med mange overlappende sfærer er det nødvendigt med demokratisk kontrol og repræsentation på flere niveauer. Et *multiple transnational democracy* må anerkende, at det interrelationelle forhold mellem de forskellige niveauer skal styrkes, således at krav og input kan bevæge sig mellem niveauerne både institutionelt og i civilsamfundet. Jeg mener, at det især handler om at styrke samtlige niveauer for interaktion, således at der bliver en øget grad af samspil mellem det lokale niveau, hvor visse organisationer har større kapacitet og autonomi, og det transnationale, der kræver flere ressourcer. Denne styrkelse bør løbe parallelt inden for de institutionelle rammer, der skal sikre adgangen til de politiske processer og kanaliseringen af meninger, og i selve civilsamfundet, der skal sikre forbindelsen mellem de forskellige niveauer. Dette støttes af Youngs teoretisering over de inklusive sfærer, hvorigen gennem den plurale kommunikation kan flyde forholdsvist frit på tværs af sfæregrensene (*multiplying fora*, jf. kapitel 3). Hermed understreges vigtigheden af decentralisering inden for civilsamfundet, hvor aktørernes opgave er ikke at opbygge hierarkiserede relationer, men derimod anerkende og bevidstgøre om, at nogle kampe skal artikulere på et bestemt niveau men ikke nødvendigvis på andre. Her kan det transnationale niveau på nuværende tidspunkt siges at være det mindst demokratiserede inden for den europæiske kontekst.

Det er dog vigtigt at holde for øje, at decentralisering ikke nødvendigvis øger autonomien (Cohen & Arato, 1992, 1996; jf. afsnit 2.2.), hvis ikke den kombineres med kritisk, kommunikativ handlen og intern demokratisk organisering i civilsamfundsorganisationerne (Dryzek, 2004, 2006a, 2006b): “..., the replacement of centralized hierarchies by networks may actually mean a reduction in democratic accountability, because in networks it is often not clear where power actually lies, ...” (2006a: 155). En styrkelse af det decentrale niveau kan således ses som en forudsætning for den transnationale demokratisering i kombination med øvrige demokratiserende faktorer. Dette bringer os til den anden del af den kombinerede demokratisering på transnationalt plan, nemlig deltagelse i de politiske processer gennem civilsamfundsinddragelse.

Der kan sættes spørgsmålstegn ved den ligning, der sætter mere civilsamfundsinddragelse i institutionerne lig med mere demokratisering. Hvis øget civilsamfundsinddragelse skal give udslag i øget demokratisering, er der en række kriterier, der skal opfyldes. Civilsamfundsaktørernes potentiale i forhold

til øget demokratisering afhænger således af deres interne organisering og demokratiske praksisser, men lige såvel af spørgsmålet om hvem, der inddrages i de politiske processer, og måden, hvorpå det sker (in-/eksklusion). De ressourcestærke og institutionaliserede organisationer inddrages lettere i de politiske processer i EU, idet visse grupper har bedre forudsætninger for at organisere sig transnationalt. Disse muligheder kan styrkes gennem offentlige, finansielle tilskud eksempelvis. Dette kan dog resultere i en afhængighed, der ikke er hensigtsmæssig, idet risikoen for, at civilsamfundsdeltagelsen mister sit kritiske perspektiv over for institutionerne, og der sker en bureaukratisering i forholdet mellem civilsamfund og institutioner (Young, 2000), dermed øges. Det er således afgørende at overveje, hvorledes der kan skabes ressourcestærke organisationer, der ikke er dybt afhængige af de statslige institutioner. Formålet er at skabe inklusion uden at risikere en egentlig absorbering (teknokratisering), hvorigennem den logik, der kendetegner sfæren udviskes (dvs. den kommunikative logik, artikuleringen af alternative fortolkningsmønstre og diskurser, etc.), og muligheden for reel indflydelse forsvinder. Det er et spørgsmål om at forbedre betingelserne for inddragelse og kanalerne hertil og, som nævnt, styrke den interrelationelle dynamik mellem de politiske artikulationsniveauer. Desuden skal der ideelt set ske en erstatning af medborgere som objekt for processen til fordel for medborgere som subjekt, dvs. de, der europæiserer. Dette kan ske gennem en styrkelse af staten, de supranationale aktører og civilsamfundet i samspil. Dette står i modsætning til den nuværende proces med europæisering og retorisk styrkelse af civilsamfundet oppefra, hvorigennem medborgerne fastholdes i en passiv objektposition (frem for en aktiv subjektposition) i den potentielle demokratiseringsproces. Beck & Grande mener således, at medborgerne er blevet (forsøgt) europæiseret oppefra (2006). De supranationale institutioner har haft en interesse i at have sociale aktører i det offentlige rum til at forhandle med og derigennem opnå en vis form for legitimering af de økonomiske (neoliberale) politikker (Armstrong, 2006).³³ De supranationale institutioner har ligeledes en rolle at spille, i og med at de kan modvirke staternes kortsigtede kamp for egne særinteresser. Der er tale om et samspil mellem institutionerne og civilsamfundet i begges interesse med henblik på at undgå en renationalisering af den europæiske integrationsproces. Denne form for civilsamfunds-udvikling har fundet sted i den europæiske kontekst bl.a. gennem indførelsen af civile rettigheder og et europæisk medborgerskab (unionsborgerskabet) (Beck & Grande, 2006).

De reelle muligheder for indflydelse, når civilsamfundsorganisationerne har opnået adgang til de institutionelle strukturer, skal ligeledes vurderes i henhold til den specifikke institutionelle kontekst og de begrænsede rammer, disse i hvert

³³ Den europæiske integrationsproces har i praksis været præget af top-down-processer, hvilket bl.a. har givet sig udslag i opfattelsen af EU som et bureaukratisk, distanceret og elitært projekt. Det er til en vis grad erkendelsen af denne manglende medborgerdeltagelse, der har givet anledning til Kommissionens tiltag angående civilsamfundsinddragelse (jf. kapitel 1).

enkelt tilfælde sætter for mulighederne for udvidet deltagelse. Der eksisterer en risiko for, at de elitære former for transnational regeringsførelse, hvor de samme tolkningsmønstre reproduceres, videreføres, og civilsamfundsaktørerne begrænser sig til at bekræfte institutionerne i deres politik og dermed give dem en falsk legitimitet, idet deres arti-kulationsmæssige handlerum begrænses af de institutionelle diskursive rammer. Det vil sige, at der kan artikuleres nye interesser og meninger men ikke alternative perspektiver (i henhold til Youngs teoretiske begrebsapparat, jf. afsnit 3.2.). Dermed risikerer det plurale og inkluderende demokrati at blive undermineret i praksis på trods af inddragelsen af civilsamfundsaktører i de institutionelle politiske processer. Det er relevant at diskutere denne problematik i et bredere perspektiv, nemlig i relation til civilsamfundet som sfære og til det diskursive demokrati som en demokratimodel for det transnationale rum.

4.3. Diskursiv demokratisering: Pluralisme og kommunikativ interaktion

Den demokratimodel, jeg har kaldt *multiple transnational democracy*, kombinerer, som nævnt, repræsentation og deltagelse. I den henseende er det vigtigt at skelne mellem indflydelse og påvirkning. Indflydelse kan opnås indirekte gennem repræsentation (ved valg af repræsentanter, dvs. det institutionelle perspektiv) eller direkte såvel som indirekte afhængigt af civilsamfundsaktørernes adgang til de institutionelle beslutningstagningsprocesser sammenholdt med deres mere eller mindre demokratiserede interne organisering. Indflydelsen vedrører det institutionelle perspektiv, men deltagelse refererer også til deliberation i civilsamfundet og den offentlige sfære, og her foregår demokratiseringen i form af påvirkning af de ikke-institutionelle såvel som de institutionelle diskurser.

Den konventionelle demokratiske legitimitet ligger i de statslige organisationer via det repræsentative demokrati, men statens magt afhænger af civilsamfundets evne til at skabe forandringer eller fastholde status quo (Shawstock Sassoon, 2005; jf. kapitel 3). Dryzek (2004) påpeger, at initiativet til øget demokratisering skal komme fra civilsamfundet, ikke fra de statslige strukturer. Deliberation i civilsamfundet bliver dermed en kilde til den demokratiske legitimitet af de politikker og beslutninger, der bliver vedtaget i det repræsentative, institutionelle system. Civilsamfundet har ikke en beslutningstagningsmagt som den, de institutionelle aktører i den repræsentative, demokratiske organisering har. Civilsamfunds-aktørerne besidder derimod kommunikativ magt (gennem påvirkning frem for direkte indflydelse): “The politics of transnational civil society is largely about questioning, criticizing, and publicizing. [...] But – crucially- these actions can also change the terms of discourse, and the balance of different components in the international constellation of discourses.” (Ibid.: 131). Denne kommunikative magt, der opstår i interaktionen i civilsamfundet, bidrager således til at artikulere bestemte diskurser. Derfor er civilsamfundet centralt i den diskursive eller deliberative demokratimodel til demokratisering i

det transnationale rum, idet denne sfære er karakteriseret ved kommunikativ interaktion og diskursiv forhandling (jf. Cohen & Aratos definition af civilsamfundet, afsnit 2.2.). Dryzek argumenterer således for, at det transnationale, diskursive demokrati:

“... is not electoral democracy, and it is not institutionalized in formal organizations. Instead, it is to be found in communicatively competent, decentralized control over the content and relative weight of globally consequential discourses, which in turn resonates with theories of deliberative democracy stressing communicative action in the public sphere ...”

(Dryzek, 2006b: 102)

Demokratiet i det transnationale rum består af deliberation og kommunikation, frem for stemmeafgivning og repræsentation, hvilket samtidig betyder, at det er en mere fleksibel demokratimodel, der bedre egner sig til det transnationale rum, frem for den nationalstatslige ramme, idet den kan inkludere flydende og overlappende grænser (Dryzek, 2004; 2006a; 2006b). Den kommunikative interaktion sikrer, ideelt set, kritisk refleksion og ikke-partikulært interesseforsvar.

Den demokratiske legitimitet i civilsamfundet afhænger desuden af muligheden for at give *voice* til alle grupper, og dermed bliver pluralismen afgørende for at skabe et inkluderende demokrati på transnationalt plan. I henhold til Young (jf. kapitel 3) kan staten modvirke dominans ved at sikre de institutionelle betingelser, der skal modvirke strukturelle uligheder (formel deltagelse), mens det er civilsamfundets rolle at modvirke undertrykkelse ved at give *voice* til marginaliserede grupper gennem den kommunikative interaktion (deliberation og socialisering). Der skal ske en pluralisering af meninger og holdninger og dermed en anerkendelse af forskellighed på tværs af grænser. Youngs teoretiske opdeling i interesser, meninger og perspektiver placerer sidstnævnte som udgangspunktet for enhver demokratisk praksis. Såvel interesser som meninger artikuleres igennem civilsamfundet og er afgørende for resultatet af den demokratiske diskussion. I forhold til EU repræsenteres interesserne lettest, grundet den institutionelle struktur særligt i Europa-Kommissionen, der opretholder relationer til interessegrupper. Meninger repræsenteres gennem de øvrige aktører i civilsamfundet, og pluraliteten af disse meninger er særligt fremtrædende i det europæiske transnationale rum, der som nævnt er kendetegnet ved overlappende sfærer, multirelationelle identiteter og tilhørsforhold samt en plural identifikation med det politiske fællesskab. Jeg mener, at det er en af civilsamfundets væsentligste roller i demokratiseringen på transnationalt plan at bidrage til artikuleringen af denne pluralitet og anerkendelsen heraf. Dermed fastholder jeg idéen om civilsamfundets kommunikative interaktion som

grundlæggende for denne sfære, og jeg drager desuden på Dryzeks fortolkning af betydningen af den kommunikative magt.

Dryzeks diskursive demokratimodel handler om at demokratisere allerede eksisterende praksisser i det transnationale rum (dvs. *discursive sources of governance and order*). Modellen skelner mellem *government*, der er forbundet med institutioner, og *governance*, der fokuserer på kommunikation og demokratiseringsprocesser.³⁴ Der markeres således en forskel mellem diskurser og institutionelle strukturer:

“The international system is in fact evolving into a very different kind of networked governance, held together by the glue of discourses, that liberal multilateralism and cosmopolitanism would seek to supplant with more formal organization at the system level.”

(Dryzek, 2006a: 153)

Governance defineres som “the creation and maintenance of order and the resolution of joint problems in the absence of [...] binding decision structures.” (2004: 120). Der er brug for fælles regler til at opnå dette, men ikke nødvendigvis fælles institutioner. *Governance*-mekanismene er gennemsyrede af diskursive kampe, og diskursernes mulighed for at øve indflydelse er større internationalt end nationalt, fordi der er flere uformelle strukturer (mindre autoritative strukturer) og større bredde i det transnationale civilsamfund. De uformelle strukturer og netværk, der præger de overlappende sfærer i det transnationale rum, er mere lydige over for alternative diskurser i opbygningen af det europæiske demokrati end de mere låste institutionaliserede strukturer i den nationale kontekst, der begrænser rammerne for introduktion af nye og muligvis tidligere ekskluderede diskurser. Formålet med at udvikle det diskursive demokrati i det transnationale rum er at opnå en:

³⁴ Dryzek relaterer *government* til kosmopolitanismen men argumenterer samtidig for, at den institutionaliserede *government* empirisk set især er blevet udviklet inden for statens rammer, hvor flere forskellige aktører har magt, og autoriteten er spredt blandt dem. Derimod er *governance* mere relevant, når det handler om at udvide demokratiet ud over statens grænser, og Dryzek anvender derfor *governance* som udgangspunkt for sin teori om den transnationale, diskursive demokratisering (2004; 2006a).

“... dispersed and competent control over the engagement of discourses in transnational public spheres, which in turn constructs or influences international outcomes... [...] ..., it is to be sought in communicatively competent decentralized control over the content and relative weight of globally consequential discourses, ...”³⁵

(2006a: 154)

Der er tale om uformelle og ikke-institutionaliserede demokratiseringsprocesser, hvorved der argumenteres for, at diskurserne er mere åbne over for demokratisering end institutionerne, på trods af at risikoen for diskursiv undertrykkelse er til stede (Dryzek, 2004; 2006a; 2006b).

Spørgsmålet er, hvordan en demokratisering af diskurserne kan finde sted. Diskursens demokratisering hænger sammen med dens (re)produktion af magtforhold. Den diskursive demokratisering er således et spørgsmål om at ændre på magtforholdene gennem ændringer i den diskursive praksis. Den indebærer en mindskelse af ulighederne og de asymmetriske magtforhold i samfundet,³⁶ og her kan vi igen tale om en institutionel såvel som en ikke-institutionel form for demokratisering, idet diskurserne indvirker på såvel civilsamfunds-forhold som på institutioner. Der foregår en diskursiv kamp om dagsordenssættelsen, hvor visse aktører har magten til at skabe dominerende diskurser og dermed reproducere hegemonier i egen interesse. Der kan således forekomme diskursiv undertrykkelse, der kan hindre den frie kommunikation og dermed demokratiseringen. Derfor er det afgørende, at de diskursive forhandlinger intensiveres gennem kritisk, kommunikativ handlen, hvorved diskurserne udfordres og kan forandres, samtidig med at flere aktører bliver i stand til at påvirke diskurserne; netop heri består deres demokratisering. De dominerende diskurser skaber orden og betinger samarbejdet i det transnationale rum, og spørgsmålet bliver dermed, hvem der har magten over diskurserne.

Der er brug for et fokus på såvel institutioner (repræsentation og indflydelse) som på diskurser (deliberation og påvirkning) for at sikre den transnationale demokratisering. Den kommunikative interaktion gennem diskursive kampe eller forhandlinger i civilsamfundet er væsentlig både i forhold til pluraliseringen i den offentlige sfære og den potentielle inklusion gennem en demokratisering af

³⁵ En lignende teoretisering kan findes i Pettit (2001), der introducerer begrebet diskursiv kontrol. De individer og grupper af individer (collective subjects), der besidder diskursiv kontrol over egne valg, kan holdes ansvarlige og er dermed frie. For at opnå diskursiv kontrol er det afgørende, at subjektet har adgang til diskurser i den sociale interaktion.

³⁶ Ud fra et lingvistisk og diskursanalytisk perspektiv definerer Fairclough demokratiseringen af diskurser som: “... the removal of inequalities and asymmetries in the discursive and linguistic rights, obligations and prestige of groups of people.” (1992: 201). Magtforhold i samfundet, som eksempelvis de magtrelaterede uligheder mellem kønnene, har visse diskursive aspekter, som den diskursive demokratisering sigter mod at forandre.

diskurserne og i det institutionelle samspil formelt (indflydelse gennem deltagelse) og uformelt (påvirkning gennem deliberation).

5. Konklusion

Formålet med denne teoretiske diskussion var at undersøge, hvilke særlige karakteristika, der kan identificeres ved idéen om en transnational demokratisering, der gør, at denne adskiller sig fra de nationalt indrammede demokratier. Med fokus på repræsentation og deltagelse samt civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale i EU var det desuden hensigten at vurdere, hvilken form disse kan tage inden for den transnationale kontekst. Det transnationale rum i den europæiske kontekst er karakteriseret ved en deterritorialisering i form af udviskningen af de nationalstatslige grænser, der fører til en multiplicering af de sfærer, hvor beslutningstagningen finder sted. Dermed opstår der en række fragmenterede tilhørsforhold, som de enkelte individer kan etablere til forskellige grupper. Den politiske handlen kan således finde sted inden for forskellige sfærer samtidigt. Eftersom disse sfærer er overlappende, og der ikke findes ét magtcentrum, udvikles der ligeledes en indbyrdes afhængighed, der gør, at sfæerne væves ind i hinanden. Den politiske handlen i de lokale, de nationale, de regionale og de supranationale sfærer kan dermed ikke finde sted uafhængigt af hinanden men er tværtimod udsat for en indbyrdes påvirkning. Som en nødvendig konsekvens heraf opstår der et behov for en tilsvarende fragmentering af den demokratiske kontrol og en multiplicering af kanalerne hertil. Det kan ikke udelukkes, at repræsentationen i et hierarkisk opbygget system ville kunne sikre en del af den demokratiske kontrol, men kombinationen af repræsentation og deltagelse vil muligvis kunne udgøre en mere passende løsning på demokratiseringsproblemet i EU. Logikken med de overlappende sfærer er baggrunden for såvel det institutionelle (beslutningstagningsstrukturerne) som det kollektive (civilsamfundet) og det individuelle perspektiv (den plurale identifikation med forskellige grupper). Deltagelsen supplerer desuden repræsentationen gennem synliggørelsen af ellers ekskluderede grupper og problemstillinger i det offentlige rum. Dette kan medvirke til at eliminere visse uligheder. Det gør sig i særdeleshed gældende i det brede transnationale rum, der fungerer som en sfære med mulighed for etableringen af nye diskursive rammer og bevidstgørende og styrkende fællesskaber, der virker tilbage på de øvrige sfærer. Derfor er denne kombination af repræsentation og deltagelse specielt egnet til demokratisering i det transnationale rum.

De overlappende sfærer forudsætter dog en vis form for sammenhængskraft, såfremt en fuldstændig fragmentering skal undgås. Som sagt befinder en del af denne sammenhængskraft sig i selve idéen om det overlappende og dermed sammenvævede. Derudover kan der argumenteres for en universalistisk eller en partikularistisk kerne til at binde helheden sammen. Youngs fremstilling anerkender forskelligheden og differentieringen mellem subsfærene, samtidig

med at hun forsvarer det inklusive demokrati som overordnet fællesskab. Kosmopolitanismen bygger i udgangspunktet på et normativt fællesskab med universelle principper som menneskerettigheder som bindemiddel. Beck & Grandes udlægning af teorien flytter sig dog ikke fuldstændigt fra den nationalstatslige ramme, idet de søger at genskabe en partikularitet i det europæiske transnationale rum, der er historisk funderet. Det er her væsentligt, hvordan idéen om de overlappende sfærer konceptualiseres. De overlappende sfærer udelukker i sig selv en fuldstændig homogenitet inden for det europæiske rum, sådan som en partikulær europæisk identitetsdannelse ville forudsætte. Idéen indebærer som udgangspunkt heterogenitet i det transnationale rum, hvor forskelligheden nødvendigvis må anerkendes, idet sfærene og de fællesskaber, der eksisterer heri, adskiller sig fra hinanden. Inden for denne heterogenitet kan vi dog anerkende behovet for en fælles ramme. Denne ramme kan opfattes som partikulær, hvis den ekskluderer udadtil, eller universel, såfremt den baserer sig på minimumskriterier for fællesskabet. I sidstnævnte tilfælde eksisterer muligheden for en fortsat inklusion, såvel af interne som af eksterne grupper, der konstitueres i det transnationale rum. Det er samtidig afgørende, hvilke forhold der eksisterer mellem de forskellige subsfærer. En konsensuslogik baseret på kommunikativ interaktion forudsætter en vis grad af strukturel lighed mellem de forskellige sfærer, hvis alle skal kunne inkluderes i fællesskabet. De enkelte subsfærer kan defineres partikulært, men forholdet mellem dem er baseret på en fælles universel referenceramme. En radikaldemokratisk kritik heraf ville gå på, at en fuldstændig inkluderende konsensusorientering er umulig, idet konsensus i sig selv forudsætter hegemonisering og eksklusion udadtil. Konsensuslogikken er universalistisk i sin tilgang til det europæiske fællesskab, men ekskluderende over for det, der ikke er omfattet heraf. Anerkendelsen af konfliktelementet i forholdet mellem de forskellige subsfærer er ud fra dette perspektiv nødvendig for at skabe en definitiv inklusion.

Det transnationale rum er på én og samme tid både en idealistisk teori og en eksisterende praksis. De forskellige bud på udviklingen af en transnational demokratisering står som fremtidsvisioner, der indtil nu især er blevet promoveret oppefra ud fra et ønske om at legitimere det europæiske integrationsprojekt. Over for denne idealisme finder vi på den anden side en transnational praksis, sådan som de eksempelvis, der er blevet fremhævet her, afspejler det. Disse praksisser, der ikke mindst omfatter transnationale feministiske bevægelser og netværk, er vidne om deltagelsesorienterede aktiviteter, der kan føre til en øget demokratisering i den europæiske kontekst og derigennem til *empowerment* af de aktører, der deltager heri.

Hindringerne for en demokratisering af det europæiske, transnationale niveau består bl.a. i den teknokratiske deltagelse i EU og eksklusion af ikke-overensstemmende diskurser i forhold til den partikulære institutionelle kontekst, civilsamfundets manglende interne demokrati og uafhængighed samt

elitiseringen af civilsamfundsinddragelsen. *Multiple transnational democracy* forudsætter en samtidig kombination af repræsentation, som konventionelle, medierede forhold, og deltagelse. Repræsentationen sikrer den demokratiske legitimitet, mens deltagelsen reducerer afstanden mellem institutioner og medborgere og fungerer som bindeled herimellem. Det afspejler en differentieret tilgang, der stemmer overens med de overlappende sfærer, der tolkes som en grundpræmis for det transnationale rum. Dette kræver desuden decentralisering og anerkendelse af interrelation mellem de forskellige artikulatonsniveauer, således at der sker en differentieret styrkelse i samspillet mellem niveauerne. Formålet er kravfremsættelse, dagsordenssættelse og informationsoverførsel på flere forskellige niveauer og ud fra forskellige positioner. Den kommunikative interaktion som logik og de alternative diskurser, argumentationer og fortolkningsrammer, der opstår i civilsamfundets kollektive handlen og artikuleres i denne sfære, udvider såvel den offentlige sfære som de politiske processer. Hidtil marginaliserede eller ekskluderede problematikker kan italesættes gennem den diskursive demokratisering, og dermed øges den kritiske selvrefleksion og civilsamfundets legitimitet, hvilket kan bidrage til den overordnede demokratiseringsproces. Dette kræver en samtidig intern demokratiseringsproces i civilsamfundet.

Muligheden for en øget demokratisering i det transnationale rum kræver et fokus på in- og eksklusion i civilsamfundet samt magtkampe i dets overlappende sfærer. Der er brug for en udvikling af et diskursivt demokrati gennem pluralisme og kommunikativ interaktion i civilsamfundet samt demokratisk legitimitet via en kombination af repræsentation og deltagelse. Styrkelsen af den kommunikative interaktion, pluraliseringen og deliberation i civilsamfundet er afgørende argumenter for en styrkelse af demokratiet i såvel institutioner som diskurser med inklusion af civilsamfundet i de politiske processer og artikulering af problematikker i det transnationale rum.

Litteraturliste

- Aliefendioglu, Hanife (2004): "Transnational Space Between Women's NGOs in Germany and Turkey: Current Situation and Future Expectations", i T. Faist & E. Özveren (eds.): *Transnational Social Spaces. Agents, Networks and Institutions*. Aldershot: Ashgate.
- Archibugi, Daniele (2003): "Cosmopolitan Democracy and Its Critics", i B. Morrison (ed.): *Transnational Democracy in Critical and Comparative Perspective. Democracy's Range Reconsidered*, Aldershot: Ashgate.
- Armstrong, Chris (2006): *Equality and Citizenship in Global Perspective*, paper fremlagt på konferencen *Globalisation and the Political Theory of the Welfare State and Citizenship*, Aalborg Universitet, 4.-5. maj 2006.
- Bache, Ian & Matthew Flinders (eds.) (2004): *Multi-level Governance*, Oxford: Oxford University Press.
- Beck, Ulrich (2003): "Ud over nationalstaten. Hen imod et kosmopolitisk verdensbillede", *Lettre*, nr. 2, november.
- Beck, Ulrich & Edgar Grande (2006): *La Europa cosmopolita. Sociedad y política en la segunda modernidad*, Barcelona: Paidós.
- Beltrán Pedreira, María Elena (2001): "Justicia, democracia y ciudadanía: las vías hacia la igualdad", i E. Beltrán, V. Maquiera, S. Álvarez & C. Sánchez (eds.): *Feminismos: debates teóricos contemporáneos*, Madrid: Alianza.
- Cohen, Jean L. (1996): "Democracy, Difference, and the Right of Privacy", i S. Benhabib (ed.): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton: Princeton University Press.
- Cohen, Jean L. & Andrew Aroto (1992): *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Cram, Laura (1997): *Policy-making in the EU. Conceptual lenses and the integration process*, London: Routledge.
- Det Europæiske Sociale Forum, <http://www.fse-esf.org/>
- Dryzek, John S. (2004): *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, John S. (2006a): *Deliberative Global Politics: Discourse and Democracy in a Divided World*, Cambridge: Polity Press.
- Dryzek, John S. (2006b): "Transnational Democracy in an Insecure World", i: *International Political Science Review*, vol. 27, nr. 2, pp. 101-119.
- Eurobarometeret,
http://europa.eu.int/comm/public_opinion/standard_en.htm
- Europa-Kommissionen (2000): *Hvidbog om nye styreformer i EU*, SEC(2000) 1547/7 final.
- Europa-Kommissionen (2005): *Plan D for Democracy, Dialogue and Debate*, COM(2005) 494 final.
- Europa-Parlamentet (2006): *Debate: 17. Situación actual de la lucha contra la violencia contra las mujeres y posibles acciones futuras*, 01.02.2006, <http://www.europarl.europa.eu/>

- Europa-Parlamentet og Rådet for den Europæiske Union (2006): "Direktiv 2006/123/EF af 12. december 2006 om tjenesteydelser i det indre marked", *Den Europæiske Unions Tidende*, L 376/36, 27.12.2006.
- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Haar, Kenneth & Klaus Lorenzen (2005): *Under bekvemmelighedsflag. Konsekvenserne af EU's servicedirektiv*, Tænketanken NyAgenda.
- Heard-Lauréote, Karen (2005): "Transnational networks: informal governance in the European political space", i W. Kaiser & P. Starie (eds.): *Transnational European Union. Towards a common political space*, London & New York: Routledge.
- Held, David (1996): *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Hobson, Barbara (ed.) (2003): *Recognition Struggles and Social Movements. Contested Identities, Agency and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, Barbara & Ruth Lister (2002): "Citizenship", i J. Lewis, B. Siim & B. Hobson (eds.): *Contested concepts in gender and social politics*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Hoskyns, Catherine (1996): *Integrating Gender. Women, Law and Politics in the European Union*, London: Verso.
- Ibsen, Bjarne (2006): "Foreningerne og de frivillige organisationer", i T. Boje, T. Fridberg & B. Ibsen (red.): *Den frivillige sektor i Danmark – omfang og betydning*, København: Socialforskningsinstituttet.
- Ibsen, Bjarne & Ulla Habermann (2006): "Definition af den frivillige sektor i Danmark", i T. Boje, T. Fridberg & B. Ibsen (red.): *Den frivillige sektor i Danmark – omfang og betydning*, København: Socialforskningsinstituttet.
- Kaare Nielsen, Henrik (2001): *Kritisk teori og samtidsanalyse*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kaiser, Wolfram & Peter Starie (eds.) (2005): *Transnational European Union. Towards a common political space*, London & New York: Routledge.
- Kaldor, Mary (2003): *Global Civil Society. An Answer to War*, Cambridge: Polity Press.
- Kantola, Johanna (2006): *Feminists theorize the state*, New York: Palgrave Macmillan.
- Keane, John (2003): *Global Civil Society?*, Cambridge: Cambridge University press.
- Keck, Margaret E. & Kathryn Sikkink (1998): *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca & London: Cornell University Press.
- Koch-Nielsen, Inger, Lars Sloth Henriksen, Torben Fridberg & David Rosdahl (2005): *Frivilligt arbejde. Den frivillige indsats i Danmark*, København: Socialforskningsinstituttet.

- Kymlicka, Will (1999): "Citizenship in an Era of globalization: A Commentary on Held", i I. Shapiro & C. Hacker-Cordón (eds.): *Democracy's Edges*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laclau, Ernesto (2000): "Universalismo, particularismo y el tema de la identidad", i H. Silveira Gorski: *Identidades comunitarias y democracia*, Madrid: Trotta.
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985): *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso.
- Lombardo, Emanuela (2004): "The Participation of Civil Society in the Debate on the Future of Europe: Rhetorical or action frames in the discourse of the Convention", *Working papers of Universidad de Zaragoza, Doctorado Interdepartamental en Unión Europea*, nr. 3, Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
http://www.unizar.es/union_europea/files/workPapers3_UE.pdf
- Mazey, Sonia & Jeremy Richardson (eds.) (1993): *Lobbying in the European Community*, Oxford: Oxford University Press.
- Mazey, Sonia & Jeremy Richardson (2001): Interest groups and EU policy-making: organisational logic and venue shopping, i J. Richardson (ed.): *European Union. Power and policy-making*, Oxon: Routledge.
- Melucci, Alberto (2001): *Vivencia y convivencia: teoría social para una era de la información*, Madrid: Trotta.
- Moravcsik, Andrew (2004): "Is there a 'Democratic Deficit' in World Politics? A Framework for Analysis", *Government and Opposition*, 39, 2, pp. 336-363.
- Mouffe, Chantal (1999): *El retorno de lo político. Comunidad, ciudadanía, pluralismo, democracia radical*, Barcelona: Paidós.
- Nelsen, Brent F. & Alexander C-G. Stubb (1998): *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*, London: Macmillan Press.
- Offe, Claus (2002): "Is there, or can there be, a 'European Society'?", i W. Lamping (eds.): *Demokratie in Europa*, Opladen: Leske + Budrich.
- Pittit, Philip (2001): *A Theory of Freedom (From the Psychology to the Politics of Agency)*, Cambridge: Polity Press.
- Phillips, Anne (2002): "Does Feminism Need a Conception of Civil Society?", i S. Chambers & W. Kymlicka (eds.): *Alternative Conceptions of Civil Society*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Richardson, Jeremy (ed.) (2001): *European Union. Power and policy-making*, Oxon: Routledge.

- Rumford, Chris (2003): "European Civil Society or Transnational Social Space? Conceptions of Society in Discourses of EU Citizenship, Governance and the Democratic Deficit: An Emerging Agenda", *European Journal of Social Theory*, vol. 6, nr. 1, pp. 25-43.
- Ruzza, Carlo (2004): *Europe and Civil Society. Movement coalitions and European governance*, Manchester: Manchester University Press.
- Rådet for de Europæiske Fællesskaber (1976): "Direktiv 76/207/EØF af 9. februar 1976 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af mænd og kvinder for så vidt angår adgang til beskæftigelse, erhvervsuddannelse, forfremmelse samt arbejdsvilkår", *De Europæiske Fællesskabers Tidende*, L 39, 14.2.1976.
- Schmitter, Philippe (2000): *How to democratize the European Union... and why bother?*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Schmitter, Philippe (2005): "Un posible esbozo de una democracia 'post-liberal'", i B. Ardití (ed.): *¿Democracia post-liberal? El espacio político de las asociaciones*, Barcelona: Anthropos Editorial.
- Scott, Andrew (2003): "Analysing the Democratic Deficit – Methodological Priors", i J.H.H. Weiler, I. Begg & J. Peterson (eds.): *Integration in an Expanding European Union. Reassessing the Fundamentals*, Oxford: Blackwell.
- Showstack Sassoon, Anne (2005): "Intimations of a Gramscian approach to global civil society", i R.D. Germain & M. Kenny (eds.): *The Idea of Global Civil Society. Politics and ethics in a globalizing era*, London: Routledge.
- Smismans, Stijn (2003): "European Civil Society: Shaped by Discourses and Institutional Interests", *European Law Journal*, vol. 9, no.4, pp. 473-495.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1998): Toward a Postnational Model of Membership, i G. Shafir (ed.): *The Citizenship Debates*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stolle, Dietland & Jane LEWIS (2002): "Social capital – an emerging concept", i B. Hobson, J. Lewis & B. Siim (eds.), *Contested Concepts in Gender and Social Politics*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Tarrow, Sydney (2005): *The new transnational activism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, Alain (1981): *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vallespín, Fernando (2000): *El futuro de la política*, Madrid: Taurus.
- V-DAY, <http://www.vdayeurope.org>
- Walby, Sylvia (2002): "Feminsm in a global age", i *Economy and Society*, vol. 31, nr. 4, pp. 533-557.
- Warleigh, Alex (2001): "'Europeanizing' Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization". i *Journal of Common Market Studies*, vol. 39, no. 4, pp. 619-639.

- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press.
- Young, Iris Marion (2000): *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- Zippel, Kathrin S. (2006): *The Politics of Sexual Harassment. A Comparative Study of the United States, the European Union and Germany*, Cambridge: Cambridge University Press.

Publikationer i FREIA's skriftserie:

1. Karin Widerberg: Udfordringer til kvinneforskningen i 1990'erne - foredrag på Center for Kvinneforskning i Aalborg 10.5.90, 1992
2. Feminist Research. Aalborg University. Report 1976-1991, 1992
3. Ann-Dorte Christensen: Kvinder i den nye fredsbevægelse i Danmark - mellem køkkenruller, resolutioner og teltpæle, 1992
4. Ulla Koch: Uformel økonomi og social arbejdsdeling - en fortælling om tværfaglighed og det umuliges kunst, 1992
5. Marianne Rostgaard: Kvindearbejde og kønsarbejdsdeling i tekstilindustrien i Danmark ca. 1830 - 1915, 1992
6. Inger Agger: Køn og krænkelse - om politisk vold mod kvinder, 1992
7. Margrethe Holm Andersen: Heks, hore eller heltinde? - et case-studie om tanzanianske kvinders politiske deltagelse og kønsideologier i forandring, 1993
8. Ulla Koch: A Feminist Political Economics of Integration in the European Community - an outline, 1993
9. Susanne Thorbek: Urbanization, Slum Culture, Gender Struggle and Women's Identity, 1993
10. Susanne Thorbek: Køn og Urbanisering, 1994
11. Poul Knopp Damkjær: Kvinder & rektorstillinger - et indlæg i ligestillingsdebatten, 1994
12. Birte Siim: Det kønnede demokrati - kvinders medborgerskab i de skandinaviske velfærdsstater, 1994
13. Anna-Birte Ravn: Kønsarbejdsdeling - diskurs og magt, 1994.
14. Bente Rosenbeck: Med kønnet tilbage til den politiske historie, 1994
15. Jytte Bang og Susanne Stubgaard: Piger og fysik i gymnasiet, 1994
16. Harriet Bjerrum Nielsen og Monica Rudberg: Jenter og gutter i forandring, 1994
17. Jane Lewis: Gender, Family and the Study of Welfare 'Regimes', 1995
18. Iris Rittenhofer: A Roll in the Hay with the Director: The Manager in a Genderhistorical Perspective, 1995

19. Ruth Emerek: On the Subject of Measuring Women's (and Men's) Participation in the Labour Market, 1995
20. Maren Bak: Family Research and Theory in Denmark: A Literature Review, 1995
21. Ann-Dorte Christensen & Birte Siim: Gender, Citizenship and Political Mobilization, 1995
22. Hanne Marlene Dahl: Contemporary Theories of Patriarchy - Like a Bird without Wings? Power, Signification and Gender in the Reproduction of Patriarchy, 1995
23. Lene Klitrose: Moving far beyond the Separated Fields of Patriarchal Scholarship: the Qualitative Leap of Philosophical Daring, 1995
24. Ulla Koch: Omsorgsbegrebet i lyset af international økonomisk integration - begrebs- og metodediskussion, 1995
25. Karen Sjørup: Patriarkatet og det kvindelige subjekt, 1995
26. Susanne Thorbek: Women's Participation in Slum Organizations - Does it Make a Difference?, 1995
27. Mette Groes: Kvinder laver daghøjskoler for kvinder, 1995
28. Signe Arnfred: Conceptualizing Gender, 1995
29. Durre Ahmed: Essence and Diversity in Gender Research, 1995
30. Ann Schlyter: Women's Responses to Political Changes in Southern Africa - Common Grounds and differences, 1995
31. Diana Mulinari: Thinking about Feminism, 1995
32. Susanne Thorbek: Global Context - Local Concepts, 1995
33. Sylvia Walby: Key Concepts in Feminist Theory, 1996
34. Yvonne Hirdman: Key Concepts in Feminist Theory – Analysing Gender and Welfare, 1996
35. Anna Alten: The Incompatibility of Entrepreneurship and Femininity: A Dilemma for Women, 1996
36. Jane Lewis: Equality, Difference and Gender in Twentieth Century Welfare States, 1996
37. Eileen Drew: Key Concepts Employed to Understand Gender in Relation to the Labour Market, 1996

38. Ilona Ostner: Individualization, Breadwinner Norms, and Family Obligations. Gender Sensitive Concepts in Comparative Welfare, 1996
39. Feminist Research. Aalborg University. Report 1996-1999, 1997
40. Ruth Lister: Engendering Citizenship, Work and Care, 1997
41. Ruth Lister: Citizen or Stakeholder. Policies to combat social exclusion and promote social justice in the UK, 1997
42. Anne Showstack Sassoon: Beyond Pessimism of the Intelligence: Agendas for Social Justice and Change, 1997
43. Lilja Mósesdóttir: Breaking the Boundaries: Women's Encounter with the State in Sweden, Germany and the United States, 1997 Labour Market, 1996
44. Ruth Emerek, Jeanette E. Dahl og Vibeke Jakobsen: Migrant Women on the Danish Labour Market, 2000
45. Birte Siim: Dilemmas of Citizenship in Denmark – Lone Mothers between Work and Care, 1999
46. Iris Rittenhofer: Historicizing the “Glass Ceiling”. The engendering of difference in German and Danish media presentations of leadershipdebates 1960 – 1989, 2000
47. Chiara Bertone: Familiens rolle i og kvinders krav til de sydeuropæiske velfærdsstater: et studie om Italien, 1999
48. Margareta Bäck-Wiklund: Senmodernt familjeliv och föräldraskap – om traditionella roller och nya identiteter, 2001
49. Pernille Tanggaard Andersen: Retten til at vælge fællesskab – Yngre ufaglærte kvinders opfattelse af og praksis om fællesskab og solidaritet, 2002
50. Birte Siim: Feministiske bidrag til politisk teori, 2003
51. Anna-Birte Ravn: Economic Citizenship: Debates on Gender and Tax Legislation in Denmark, 1903-83, 2004
52. Christina Fiig: En feministisk offentlighed – Ph. D-forelæsning, Aalborg Universitet den 23. september 2004
53. Ann-Dorte Christensen: The Danish Gender Model and New Political Identities among Young Women, 2004
54. Hege Skjeie: Trosfrihet og Diskrimineringsvern, 2005

55. Kathleen B. Jones: Reflections on Violence and Gender in an Era of Globalization: A Philosophical Journey with Hannah Arendt, 2005
56. Gunhild Agger: *Køn i Matador og Krøniken*, 2005
57. Tina Kjær Bach: Kvinder i kommunalpolitik – rapport udarbejdet for Ligestillingsafdelingen, 2005
58. Birte Siim: *Køn, magt og medborgerskab i en globaliseret verden*, 2005
59. Kirsten Sværke: *Nyfeminisme og nye kønsidentiteter*, 2005
60. Anette Borchorst: *Daddy Leave and Gender Equality – the Danish Case in a Scandinavian Perspective*, 2006
61. Yvonne Mørck: *Why not intersectionality? A concept at work in modern complex societies. Intersectionality and class travels*, 2006
62. Daniel Gustafsson: *Gender Integration and the Swedish Armed Forces: The Case of Sexual Harassment and Prostitution*, 2006
63. Lise Rolandsen Agustín: *Demokrati i det transnationale rum: En diskussion af civilsamfundsaktørernes demokratiseringspotentiale i den europæiske kontekst*.